

Tarihsel Hatıratların Suistimaline Bir Örnek: Cemal Kutay, “Süleyman Tevfik’in 31 Mart Günlükleri”

Ayşegül YILMAZ*

orcid/0000-0002-9215-3076

Öz: II. Meşrutiyet’in ilanından kısa bir süre sonra gerçekleşen “31 Mart Vakası”, birçok açıdan önemli sonuçlara yol açan bir girişim olarak tarihe geçmiştir. 31 Mart Vakası’nın siyasi, askeri ve memur kesiminin hatıralarında yer alması geniş bir çerçeve sunması açısından önemlidir. Bu bağlamda hatıratlar, yazarının görüşü, yazdığı dönem ekseninde gelişmiştir. Bazı hatırat metinleri ise, hatıratı yazan kişi tarafından gazeteci ve tarihçilere verilmiştir. Bu türdeki metinlerin çoğunluğuna yapılan müdahale, metnin orijinalliğini etkilemiştir. Bu bağlamda bu makalenin konusu 31 Mart vakasına yönelik hatıraların tarih yazımı açısından değerlendirilmesiyle birlikte, temel olarak gazeteci-yazar Süleyman Tevfik Özzorluoğlu’nun, Cemal Kutay tarafından derlenen 31 Mart Vakası’na dair günlüklerinin analizi üzerinedir. Makalemizdeki iddiamız söz konusu notların Süleyman Tevfik tarafından yazılmadığı, Cemal Kutay tarafından kurgulanmış olduğudur. Makalemizde Süleyman Tevfik’e atfedilen günlükler, diğer metinlerle karşılaştırılarak irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: 31 Mart Vakası, Hatıratlar, Cemal Kutay, Süleyman Tevfik

An Example to the Abuse of Historical Memories: Cemal Kutay’s “Süleyman Tevfik’s 31 March Diaries”

Abstract: The "31 March Incident", which took place at the beginning of the Second Constitutional Era, went down in history as an endeavour that led to important results. The 31 March Incident is important in that it is included in the memories of the political, military and civil servants who witnessed the period, as it provides a broad framework. In this context, the memoirs have developed in the axis of the author's view and the period he wrote. Some memoirs, on the other hand, can be said to be presented with the perception of the person who wrote them, as the fact that they are given to journalists and historians by the owner or second parties does not leave the possibility of seeing the original copies of the text. In this context, the subject of this article is mainly on the analysis of journalist-author Süleyman Tevfik Özzorluoğlu's diaries about the 31 March Incident, compiled by Cemal Kutay, together with the evaluation of the memoirs about the 31 March Incident. In the article, the diaries attributed to Süleyman Tevfik will be examined by

* Doktora Öğrencisi, Kocaeli Üniversitesi, S.B.E., Tarih Anabilim Dalı, aysegul0841@gmail.com

comparing them with other texts. Our claim is that the notes in question were not written by Süleyman Tevfik but were edited by Cemal Kutay.

Key words: 31 March Incident, Memories, Cemal Kutay, Süleyman Tevfik

Extended Summary

The 31 March Incident is one of the important developments of the Second Constitutional Period, when the soldiers and the ulema rose up on 13 April 1909 with the discourse of "we want sharia". Political, military and social reasons played a role in the process leading up to the rebellion. This rebellion, in which deputies were killed and bloody clashes took place in the streets of Istanbul, was suppressed by the Operational Army from Selanik in a short time. As a matter of fact, politically, the rebellion, which started the tradition of "intervention of the army in politics", resulted in the dethronement of Abdülhamit. However, it went down in history mostly with the name of "reactionary movement".

Memories of the 31 March Incident were written by eyewitnesses, who played an important role in the process. In this context, memories are an important resource for academics researching the 31 March Incident. However, the subjective attitude of the memoirists affected their narratives about the 31 March Incident. For example, some members of the Committee of Union and Progress saw the incident more as an attack against them and believed that Abdülhamit had a role. Some, on the other hand, were worried that Abdulhamid's oppressive regime would return, thinking that he was against the Constitutional Monarchy. After the rebellion was suppressed, the opposition as well as the rebels were accused of organizing the case.

The 31 March Incident was written especially by the civil, military and political sectors who played an important role in the process. Among these sources, the memoirs of Ali Cevat Bey, who was the chief secretary of Abdulhamid's chamber, and the memories of Ankara deputy Mahir Said Pekmen are important. Apart from these, people with political and military roles, memoirs of women writers, observations of foreigners and the 31 March Incident have a wide literature. However, the intervention of the editor is an important problem, especially in the memoirs published after the death of the memoirist. In this context, the views of the historian or author who prepared the memoir text for publication are an important part of the problem. One of them is historian-researcher Cemal Kutay, who is famous for his studies of Ottoman-Turkish history. Kutay published the diaries of Süleyman Tevfik and the memories of other individuals in her books "Sultan Abdülhamit in the March 31 Revolution" in 1977 and "The Legacy of a Return at the Age of Thirty-One March in 1994

Süleyman Tevfik is one of the important journalists and writers of the Ottoman and Republican periods. He published his memoirs in Zaman in 1935, and in Yeni Sabah newspapers in 1938. When we compared the diaries that Kutay

attributed to Süleyman Tevfik with Süleyman Tevfik's own memories, we found that Kutay re-edited the diaries according to himself. Süleyman Tevfik describe in her own memories as an observer who sees the events from the outside. However, Kutay presents Süleyman Tevfik as an important person who played a role in the palace, parliament and military fields during the 31 March Incident and personally participated. In this context, he uses Ali Cevat Bey's memories in the process of ordering the events.

Kutay's most important fiction is Süleyman Tevfik's close friendship with Ali Cevat Bey. Thus, it is ensured that she enters and leaves the palace easily. However, Ali Cevat, one of the people Kutay associates with Süleyman Tevfik, is not found, Süleyman Tevfik's name in the memoirs of Galip Pasha and other people. As a matter of fact, it was revealed that Kutay also fictionalized the memories of Nadir Ağa, one of the palace workers, and Pertev Demirhan, who was in charge of the Operational Army, in the same book. Kutay did not remain faithful to the original and author of the memoirs by making a popular historical narration on the axis of his own discourses and thoughts. With this article, it has been revealed once again after the determinations of Ali Birinci that Kutay's books are not reliable in academic meaning.

Giriş

“31 Mart Vakası”, II. Meşrutiyet döneminde, 13 Nisan 1909’da (31 Mart 1325) tarihinde gerçekleşen, siyasi literatürde çoğunlukla *irticai hareket* olarak değerlendirilen bir girişimdir. Bununla birlikte ordunun siyasete müdahalesi geleneğini başlatması açısından önemlidir. Meşrutiyet’in ilanından sonra gelişen olaylar çatışmanın zeminini hazırlamıştır. 31 Mart günü, Avcı taburlarında başlayan ayaklanma, “*Şeriat İsteriz*” sözleri ile simgeleşen bir başkaldırıya dönüşür. Sokaklardaki kanlı çatışma, mebusların öldürülmesi, Harekât Ordusu’nun isyanı bastırması, II. Abdülhamit’in tahttan indirilmesi isyan sürecinin önemli noktalarıdır. 31 Mart Vakası üzerine yapılan akademik çalışmalarda, resmi belgelerin yanı sıra, hatıratların önemli ölçüde kullanıldığı söylenebilir. Bu noktada akademik çalışmayı yapan kişinin hangi hatıratı kullandığı ya da hatıratları ne kadar sorguladığı önemlidir. Zira yapılan çalışmaların çoğunda hatıratlar, kaynak olarak kullanılmakla birlikte hatıratların ideolojik, sosyo-psikolojik analizine dair bir çalışma akademik literatürde eksik kalmıştır. Bu bağlamda 31 Mart vakasına yönelik hatıratlar kapsamlı bir araştırmada daha detaylı irdelenebilir. Biz bu makalemizde hatıratlar hakkında genel bir değerlendirme yapmaya çalışacağız. Makalemizin temeli ise Süleyman Tevfik’in günlüklerin irdelenmesi üzerinedir. Süleyman Tevfik’e atfedilen bu günlükleri diğer hatıratlarla karşılaştırarak kurgu olduğunu ortaya koymaya çalışacağız. Bu tespit, tarafımızca yazılmakta olan Süleyman Tevfik Özzorluoğlu’nun mensup olduğu Zorluzade ailesine yönelik

doktora tezinin, araştırma aşamasında ortaya çıkmış, Danışman Hocam İbrahim Şirin'in önerisi ile makale olarak kaleme alınmıştır. Bu makalemizde Cemal Kutay'ın metnindeki günlüklerin, akademik kaynak olarak kullanılmasının sakıncasını ispatlamaya çalışacağız. Bu bağlamda makalemizin, akademik çalışmalara bir katkı sağlayacağı ve özellikle derleme, sadeleştirilmiş hatıratların analiz süzgecinden geçirilerek değerlendirilmesinin gerekliliğini göstermiş olacağı kanaatindeyiz.

“31 Mart İsyanı” Hatıraları Üzerine

31 Mart ayaklanması, II. Meşrutiyet'in ilanından sonraki döneme rastladığından bu süreçte siyasi ve askeri rol almış hemen her şahsın hatıratında, olaya dair anlatım bulmak mümkündür. Bununla birlikte ayaklanmaya giden süreçten sonlandığı sürece kadar aktif rol almış, bizzat tanıklık etmiş siyasi, askeri ve sivil şahısların hatıratları önemlidir. Bu bağlamda Babanzade İsmail Hakkı (1909), Cavid Bey (1943), Hüseyin Cahit Yalçın(1954), Ahmet Rıza(1988), Rıza Nur(1968),Yusuf Kemal Tengirşenk (1981),Rıza Tevfik Bölükbaşı (1993), İsmail Kemal (2009), Mahir Said Pekmen(2013) vb mebuslar ile, Ali Cevat Bey (1991), Said Paşa (2018), Kamil Paşa(1991), Tevfik Paşa (1974), Ali Fuat Türkgeldi (2010),Abdurrahman Şeref, (1918),İsmail Müştak Mayakon(2021) vb. nazır ve saray erkânının hatıratları zikredilebilir. Diğer bir grup olarak Pertev Paşa (1959), Galip Paşa (1937), Hurşit Paşa (2019), Mustafa Turan (1964), Süleyman Şefik Paşa(2004) vb. askeri kesim yer alır. Bunlarla birlikte 31 Mart vakasını teşvik ettiği düşünülen, Avnullah Kazımi (1911), Mehmet Murat (1914), Mevlanzade Rıfat(2010), Ali Kemal (2016)vb. muhalif kesim ve Said Nursi (1911)gibi ulemadan isimlerin hatıratları da önemlidir. Bu hatıratların birçoğunun makalemiz açısından önemi, Cemal Kutay'ın Süleyman Tevfik'i olayların içinde göstermesi, dolayısıyla birinci derecede rol alan bu kişilerle olan bağlantısının karşılaştırılabilmesidir.

Bu isimlerin birçoğu, anılarını bütün olarak yazmakla birlikte, bir kısmı, 31 Mart vakasını özel olarak kaleme almıştır. Bunlardan en çok kullanılan kaynaklar arasında, bu dönemde mabeyin başkâtibi olan Ali Cevat Bey'in fezlekesi ile Mahir Said Pekmen'in hatıraları zikredilebilir. Ali Cevat Bey'in yarı hatırat türündeki metni, üslup olarak politik ve tarafsız bir anlatıma sahiptir. M. Said Pekmen, şahsi görüşlerini belirtmekle birlikte, 31 Mart Vakası'nı detaylı inceler. Pekmen'in metninde dikkat çeken nokta, ilk etapta II. Abdülhamit'in isyanda rolü olmadığına dair inancının, sonradan değişmesidir. Öyle ki Pekmen'in, anlatımına göre II. Abdülhamit'in hal' edilmesine yönelik girişimde bulunan ilk isimlerden biridir. (Pekmen,2013:77,102)

Bunlardan başka 31 Mart Vakası'nın Harbiyeli ve Mülkiyeli öğrenciler tarafından tanıklıkları da önemlidir. Bunların içinde 31 Mart Vakası'nı özel olarak yazan Cevat Rıfat Atilhan'ın(1972) yanı sıra hatıralarının bir bölümünde olaya yer veren Zeki Mesut Alsan (1943),Ahmet Bedevi Kuran (1950a, 1956b), Abdülkadir Kemali Işıkcı'nın (2005) anıları kayda değerdir. Kuran'ın anlatımı, isyan sırasında

Harbiye öğrencilerinin tutumunu ve tevkiflerini yansıtmaları açısından önemlidir. Alsan'ın otobiyografik roman türündeki hatıratları ise isyancıların mektepli öğrencilere karşı algısını gösteren önemli bir anlatıdır. Bu hatıratlarla birlikte İngiliz gazeteci Francis Mc Cullagh'ın "Fall Of Abdülhamit" adlı kitabı da tanıkların anlatımları üzerinedir. (1910)

Bunlarla birlikte yaşanan gelişmelere dair kadın şahitlerin, yazarların hatıratları da önemlidir. II. Abdülhamit'in kızları; Şadiye Osmanoğlu (2020) ve Ayşe Osmanoğlu (2021), kadın yazarlardan; Halide Edip Adıvar (1923), Ressam Naciye Neyyal Biren (2000), Emine Fuat Tugay (2015), Suat Derviş (2017) bu bağlamda zikredilebilir. Ayrıca bu dönemde Fransız müsteşar kâtipliği yapan, Auguste Boppe'un mektuplarında (1997) ve arkeolojik araştırmalar için gelen Sir W. M. Ramsay'ın "İsyan Günleri'nde İstanbul" adlı kitabında (2019) yabancı gözlemcilerin tanıklıkları da önemlidir. Ramsay'ın kitabında II. Abdülhamit'in baskıcı yönetimine karşı bir tepki ve Rum ahalinin II. Abdülhamit'in hal' edilmesine sevinmelerinin doğal olduğu yönünde bir anlatım vardır. Bununla birlikte Ramsay, isyan karşısında İttihatçıları *Radikaller*, Sebahattin Bey grubunu ise *Liberaller* olarak adlandırır. İsyanın bu iki çevre üzerindeki etkisi ve yabancı devletlerin görüşleri ekseninde bir anlatım yapar. (Ramsay, 2019:43-49) Boppe ise "*Askeri İhtilal*" olarak değerlendirdiği bu isyanın ve bastırılmasının nasıl ilerlediğini yazmıştır.

Nitekim isyana giden süreç ve sonrasında siyasi ve askeri nedenler önemlidir. Zira 31 Mart isyanı, 13 Nisan günü birdenbire patlak vermemiştir. Bunun arka planındaki gelişmelerde, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra başlayan siyasi ve askeri sebepler vardır. İttihatçıların bir yandan muhalif fırkalara karşı, öte yandan Kâmil Paşa kabinesi ile girdikleri çatışma isyana bir zemin hazırlamıştır. İttihatçılar, meşrutiyeti, *kutsal bir dava* olarak algıladıkları için desteklemeyenleri vatan haini addetmiştir. (Tunaya,1988:24) Bu bağlamda, muhalif kesimin algısı önemlidir. Ali Kemal, Mevlanzade Rifat, Mizancı Murat gibi isimlerin muhalif tutumlarının, siyasi karşıtlık ya da şahsi çatışma ekseninde oluştuğu söylenebilir. Bu algı hatıralarında 31 Mart vakasına dair yazdıklarında da görülebilir. Örneğin Mevlanzade Rifat, 31 Mart Vakası'nın şeriatçı bir ayaklanma olmadığını, Prens Sabahattin tarafından tertip edildiğini iddia eder ve isyanın siyasi hırslardan kaynaklandığını belirtir. (Mevlanzade Rifat, 1913:9;2010:27). Mizancı Murat ise isyanı, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tertip ettiğini iddia eder. Bu bağlamda hatıralarında birçok delil öne sürer. (Mizancı Murat, 1914:158-181). İttihatçılar için 31 Mart isyanı ise, meşrutiyete ve İttihatçılara karşı düzenlenmiş gerici bir harekettir. Hüseyin Cahit Yalçın ve Kazım Karabekir'in görüşleri bu minvalde örnek verilebilir. (Yalçın, 1954:2; Karabekir,2021:337) Bununla birlikte, hatıralarda *mektepli-alaylı* çatışması ve tasfiyelere yer verilmesi, isyanın askeri boyutunu ortaya koyması açısından önemlidir. Pekmen hatıralarında isyana giden süreçte askeri sebepleri irdelemiş, Yunus Nadi ise alaylı-mektepli çatışmasının önemini vurgulamıştır. (Pekmen, 2013:100; Yunus Nadi, 1919:56) Kazım Karabekir, ordudaki tasfiyelere değinerek, uygulamanın kamuoyundaki tepkisini ortaya koymuştur. (Karabekir,2021:320). Bunlardan başka İsmet İnönü (1969),

Rahmi Apak (1988), Celal Bayar (1997) gibi isimler, 31 Mart vakasını dini anlamda irticai bir eylem olarak algılamışlardır.

Hatırat metinleri, birbirleri ile karşılaştırıldığında tutarsız oldukları söylenebilir. Örneğin, Ayşe ve Şadiye Osmanoğlu, Mabeynci Ali Cevat Bey'i babalarına karşı son derece lakayd ve umursamaz gösterirken, Ali Cevat Bey kendisini, II. Abdülhamit'e bağlı bir saray erkânı olarak tanımlamıştır. Her iki anlatım, taraflı olması açısından sorunludur. Örneğin kızları II. Abdülhamit'i, otuz üç yıl baskıcı yönetiminin aksine istikrarlı, müşvik ve vatansever bir hükümdar olarak gösterirler. Hatıratlarda dikkat çeken bir nokta ise, birçok mebus ve meşrutiyet yanlısının isyanın nasıl şekilleneceğini bilemediğinden korkmalarıdır. Nitekim Hüseyin Cahit Yalçın, kendisinin hedefte olduğunu öğrendiğinde Avrupa'ya kaçmanın yollarını aramıştır. Yalçın, Selanik mebusu Cavit Bey ile Rus sefaretine sığınmış, ancak Harekât Ordusu isyanı bastırınca ortaya çıkmışlardır. (Yalçın, 1954:2), (Cavit Bey, 1943:2) İttihatçı mensuplardan Tefik Biren'in eşinin hatıralarında bu korku fazlasıyla görülür. Tefik Biren, bu dönemde Ankara'da mutasarrıf olarak görevlendirilmiş, ancak eşi Naciye Hanım henüz Ankara'ya gitmemiştir. İsyân başladığı zaman, istibdadın geri gelmesinden ve eşinin akıbetinden endişe etmiştir. Zira istibdat geri gelirse Tefik Bey'in, sürülme tehlikesi vardır. Aynı hatıratıda Said Paşa'nın kızı Subhiye Hanım'ın babasının öldürülmesinden korktuğuna dair bir anlatı da vardır. (Biren, 2000:262,263) Halide Edip Adivar da anılarında Tanin'de yazdığı için tehdit mektupları aldığını ve isyan günlerinde gizlenmek zorunda kaldığını belirtir. (Adivar:1923:276-283)

İsyân bastırıldıktan sonra korku, bu kez muhalif kesime geçmiştir. Bunun örneklerinden biri Berat mebusu İsmail Kemal Bey'dir. Hatıralarında II. Abdülhamit'i İngiliz müdahalesine ikna etmeye çalışan Kemal Bey, başarılı olamayınca, İngiliz Sefareti'ne sığınarak Yunanistan'a kaçmış, ancak hakkındaki yargılama düşünce geri dönmüştür. (İsmail Kemal, 2009:243-245) Yine Mevlanzade Rifat, Sabahattin Bey ve Ali Kemal Bey de kaçanlar arasındadır. (Mevlanzade, 2010:131-135; Ali Kemal, 2016:7). 31 Mart hatıralarının önemli bir noktası da II. Abdülhamit'in, hal tebliğ edildiğindeki tutumudur. Bu ana şahit olan, mabeynci Nuri Bey ile tebliğ kurulunda görevli mebus Emanuel Karasu, II. Abdülhamit'i küçültücü ifadelerle, son derece âcizane gösterirken, Galip Paşa, Ali Cevat Bey gibi isimler II. Abdülhamit'in sakin ve metanetli olduğunu belirtir. (Özkan, 1951: 1122-1126; akt. İrtem, 1938:10; Galip Paşa, 1966:78-80; Ali Cevat, 1991:79-82)¹

Dolayısıyla 31 Mart Vakası'na yönelik hatıratlar üzerine yaptığımız bu kısa değerlendirmenin sonucunda, hatıratın yazıldığı dönem, yazarının siyasi ve ideolojik görüşü, mevkisi, iktidarla olan ilişkilerinin hatırat metni üzerinde önemli bir rol oynadığını söyleyebiliriz. Bu bağlamda çoğu hatıratın temel problemi, yazarının görüşü ekseninde şekillenmesidir. Zira bireysel ya da kolektif belleğin ışığında yazılan bu hatıratların 31 Mart Vakası üzerinden sembolize edilmiş tabuların, günümüze kadar yerleşmesinde önemli rolü olmuştur. Bu bağlamda akademik çalışmaların şekillenmesinde de aynı etki söz konusudur. Akademik

¹ Abdülhamit'in hal'ine yönelik anlatımların karşılaştırması için bkz. (Alkan, 2008:s.22-28).

yazımlarda 31 Mart Vakası, bu tabular ve tarafgirlik ekseninde ele alınmıştır. Muhafazakâr kesim, isyanın boyutlarını geniş tutarken, çoğunlukla İttihatçıları hedef almış, II. Abdülhamit'i yüceltmıştır. Sol kesim ise isyanı irticai bir hareket olarak değerlendirmektedir. Örneğin 31 Mart vakası ile ilgili 1968'de doktora tezi yazan Sina Akşin, 1994 yılında yayınladığı kitabının başlığını "Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı" şeklinde değiştirmiş, önsözünde "*Son çağa girmenin şoku karşısında geleneksel kanlı bir tepki*" şeklinde değerlendirmiştir. (Akşin,1994). Akşin, 2015'deki basımının önsözünde ise 1994 tarihli baskının başlığında hata olduğunu belirterek yeni baskısının düzeltilip sadece "31 Mart Olayı" başlığı ile yayınlandığını söyler. Bununla birlikte, bu kez önsözünde isyanın İngilizlerin bir tezgâhı olduğunu belirtir. (Akşin,2015).Bu dönemsal değişiklik tesadüf değildir. Zira dönemin konjonktürü tarihi perspektifi de etkilemiştir.

Cemal Kutay ve Süleyman Tevfik'in Günlükleri

31 Mart İsyanı, Cumhuriyet sürecinde özellikle Osmanlı tarihinin araştırma alanı içine dâhil edilmesi ile popüleritesini arttırmıştır. Makalemize konu olan Süleyman Tevfik'in notlarını derleyen Cemal Kutay bu bağlamda önemlidir. Tarihçi ve yazar kişiliği ile tanınan Cemal Kutay'ın yazdığı eserler, derlediği hatıratlar büyük bir kesim tarafından kullanılmaya devam edilmektedir. Ancak Ali Birinci'ye göre Kutay'ın çalışmalarının akademik bir karşılığı yoktur. Birinci'yi bu kanıya götüren etken Kutay'ın hatıratları değiştirmesidir. (Birinci, 2012a:26,207,218)

Cemal Kutay, Meşrutiyet döneminin önemli simalarından gazeteci yazar Süleyman Tevfik Özzorluoğlu'na atfettiği günlükleri de kurgulamıştır. Kutay'ın tarihe kurgusal ve senaryocu yaklaşımı, Jean Baudrillard'ın aslında tarihin, sinema/medya üzerindeki etkisini kavramlaştıran "*simülasyon*" tanımına benzemektedir. Bu bağlamda tarih, bir anlamıyla; "*Geçmişe ait hayallerin depolandığı, ideolojiler ve retro modalardan başka bir şeyden ibaret olmayan, bir boşluk alanı, yitirdiğimiz bir gönderenler sistemi, bize ait bir mittir.*" (Baudrillard, 2016: 68,69) Dolayısıyla tarih, popüleriteden ve konjonktürden etkilenmeye müsait bir alan olarak, özellikle Kutay gibi yazarlar tarafından, popülerite ve ticari bir kazanç alanına kurban edilmiştir. Bu nedenle bu düşüncede bir yazar, bir senarist gibi tarihi istediği gibi kurgulayabilir, simüle ederek gerçek olmayanı gerçekmiş gibi gösterebilir. Dolayısıyla Cemal Kutay'ın da geçmiş üzerinden kendi döneminin popüleritesine göre bir kurgu/senaryo inşa ettiği söylenebilir.

Hatırat ve biyografik yazımların giderek popülerleştiği bu dönemlerde, gazete sütunları affili başlıklar ile hatırat türündeki tefrikalara yer verir. 1970'li yıllarda, Kutay, "Bilinmeyen Tarihimiz" adlı eserinde Süleyman Tevfik'in notlarını yayımlar. (Kutay, 1974). 1977'de "31 Mart İhtilal'ında Sultan Abdülhamit" adı ile 31 Mart'a özel bir kitap çıkartarak notların bir kısmını yayımlar. (Kutay, 1977:102-176). 1994'de ise "Otuz Bir Mart 85. Yaşında Bir Geri Dönüşün Mirası" adlı eserinde günlüklerin tamamını yayımlar. (Kutay, 1994). Kutay'ın kitabın başlığına "85. Yıl" tabirini koymasının tesadüf değildir. Zira Kutay'a göre, 1990'lı yıllar sağ kesimin,

tarikatların öne çıktığı bir dönem olarak “bir geri dönüşü” çağrıştırır. Kutay aynı içerikli kitabını 1999 yılında bu kez “Laik Cumhuriyet Karşısında Derviş Vahdetiler Cephesi: 31 Mart’ın 90. Yılında” başlığı ile yayımlar.(Kutay,1999). Kutay böylece geçmişteki hizipleşmeleri sürekli kullanır. Oktay Özel, bu dönemlerde Kutay’ın popülerliğinden bahsederken, Ahmet Özcan da Kutay’ın bu özelliğine dikkat çeker. (Özel,2012:47;Özcan,2011:321) Nitekim Kutay’ın metinlerinde bu yönü göze çarpar. Kutay’ın aynı kitabı, 2012 yılında “Son Cuma, Yıldız Sarayı’nda Sönen Kandil: Sultan Abdülhamit Han” başlığı ile yayınlanır. (Kutay,2012). Ancak kitapta Kutay’ın aradaki anlatımları çıkarılmıştır.

Cemal Kutay, 31 Mart Vakası’na yönelik kitaplarında Süleyman Tevfik’ten başka şahısların hatıratlarını da eklemiştir.1977 tarihli kitabında, Ali Fethi Okyar’ın anılarının Selanik günlerinden bir kısmını yayımlar. (Kutay, 1977:205-223) diğer kitaplarında ise İngiliz tarihçi Joan Haslip, Nadir Ağa, A. Fethi Okyar ve Pertev Demirhan’ın anılarını ekler.² Kutay’ın, kendi anlatım ve yorumları ile harmanlanmış kitabın düzenli bir içeriği yoktur. Kitabın sonunda bir kaynakça olmasına karşın eserlerin nerede kullanıldığı anlaşılmamaktadır. Bu makale kitabın tümüyle incelenmesi üzerine olmamakla birlikte, hatıralarını verdiği şahısların Süleyman Tevfik ile ilişkilendirilmesi açısından, önemli hatalar tespit ettik. Bunların başında A. Fethi Okyar’ın anıları gelmektedir. Kutay, Ali Fethi Okyar’ın anılarını “Üç Devirde Bir Adam” adlı eserinde yayınlamıştır. Ancak Ali Birinci, bu hatıraların büyük bir kısmının, Kutay tarafından uydurulduğunu, Okyar’ın kızı Nermin Kırdar’ın tezkibi ile ortaya koyar. Buna göre Kırdar, hatıraların sadece Serbest Fırka’ya yönelik kısmının babasına ait olduğunu belirtir. (Birinci, 2000,s.38; 2012b:74) Buna nazaran Okyar’ın Selanik’teki günleri, 2017 yılında Akıl Fikir Yayınları tarafından Cemal Kutay’ın aynı içeriği ile “Sultan II. Abdülhamit Han’la 113 Gün” adı ile yayınlanır. (Okyar,2017). Giriş kısmında Kutay’a atıfta bulunulan kitapta, Kutay’ın metinlerinin abartılı bulunmasına karşın, Okyar’ın çocuklarının müsaade ettiği yazılarak metin meşrulaştırılır. Bununla birlikte hatıratındaki Okyar’ın Selanik günleri anlatımının, Ziya Şakir’in “Abdülhamit’in Son Günleri” adlı kitabındaki anlatım benzerliğinden bahsedilir. Buna göre Ziya Şakir, Ali Fethi Okyar üzerinden bir anlatım yapar.³ Ancak Ziya Şakir, Son Posta gazetesinde 1932’de tefrika ettiği eserinde, kaynak olarak Doktor Atıf Hüseyin ve başka şahısların adını zikreder. (Şakir,1932:9) Netice olarak Kutay’ın metni yayınlandıktan sonra, kızı itiraz etmiştir. Kutay’ın Okyar’a ait anılarındaki 31 Mart kısmı, makalemize konu olan Süleyman Tevfik açısından önemlidir. Zira II. Abdülhamit’in hal’i sırasında Süleyman Tevfik’in rolünü teyit eden tek hatırat metni budur. Kutay’ın farklı iki kitapta bu kurguyu yapması, metnin gerçekçiliğini gösterme düşüncesinden kaynaklanmış olabilir.

Kutay’ın hatalarından biri, bazı hatıraların kaynakları hakkında yanlış ya da eksik bilgi vermesi ve yine müdahalesidir. (Kutay,1994:165)Örneğin, Kutay, Enis

²1994 ve 1999 basımı içerik olarak aynı olduğu için alıntılarımızda 1994 basımını kullandık.

³Yayınevini çelişkisi ise bu kitap için Cemal Kutay’ı meşrulaştırırken, yine kendi yayınevinden çıkan Ziya Şakir’in İttihat ve Terakki’ye yönelik kitabının giriş kısmında, Ali Birinci’nin yazısında, “Üç Devirde Bir Adam” adlı kitabından dolayı Kutay’ın kitaplarının kullanılmaması gerektiği görüşüne yer vermesidir. (Şakir, 2014)

Tahsin Til'in Tanin gazetesinde yayınlanmak üzere, Nadir Ağa ile görüşüğünü, ancak Hüseyin Cahit Yalçın'ın isteğiyle yayınlanmadığını söyler ve notları yıllar sonra kendisinin yayınladığını belirtir. (Kutay, 1994: 193-195). Ancak 27-28 Mayıs 1909 tarihleri arasında, Tanin gazetesinde "Nadir Ağa ile Mülakat" başlıklı bir yazı yayınlanmıştır. Bu yayından başka, Nadir Ağa'nın hatıraları gazeteci Francis Mc. Cullagh'ın kitabında da geçmektedir. (Cullagh, 1910:131-133) Bununla birlikte, Kutay, Nadir Ağa'nın anılarını da kendine göre kurgulamıştır. Tespit ettiğimiz diğer hata ise Pertev Paşa ile ilgilidir. Kutay, Pertev Paşa'nın anılarının, Son Saat gazetesinde 3 Nisan 1959 tarihinden itibaren yayınlandığını belirtir. (Kutay, 1994:314) Ancak gazete bu dönemlerde kapalıdır. Pertev Paşa'nın anıları, Tercüman gazetesinde, 29 Mart-22 Nisan 1959 tarihleri arasında tefrika edilmiştir. Tercüman'daki tefrika ile Kutay'ın metnini karşılaştırdığımızda Kutay'ın bu metne de müdahale ettiği gözlemlenmiştir. Dolayısıyla Kutay'ın suiistimal ettiği hatırat yazarları arasında pek çok ismi saymak mümkündür.

Kutay'ın Süleyman Tevfik'e atfettiği notları öncelikle Süleyman Tevfik'in kendi hatıraları ile karşılaştırdık. Süleyman Tevfik, hatıralarını, 1935'te Zaman gazetesinde, "Gazetecilik Hayatımda Neler Gördüm Neler Çektim" başlığı ile yayınlamıştır. Hatıralar 2011 yılında kitap olarak basılmıştır. (Özzorluoğlu,2011). Süleyman Tevfik, 1938'de Yeni Sabah gazetesinde, II. Abdülhamit'in hocalarından Ebul Hüda hakkında yazdığı eserde de kendi hatıralarını yineler. Bu hatırat da 2011 yılında yayımlanır. (Özzorluoğlu, 2011)Ancak, Kutay bu hatıralardan hiç bahsetmemiştir. Kutay'ın Süleyman Tevfik'in hatıralarından habersiz olmadığı muhakkaktır. Süleyman Tevfik'in hatıralarında bazı çelişkili, abartılı ifadeler vardır, ancak Kutay'ın metninden farklıdır. Süleyman Tevfik, gözlemlerini dışarıdan bir gazeteci olarak anlatır. Bu hatıralara karşın Kutay, günlükleri Ziya Şakir'den aldığını, Ziya Şakir'e ise Süleyman Tevfik'in verdiğini belirtir.⁴ Bu durumda iki ihtimal vardır. Birincisi Süleyman Tevfik'in kendi hatıraları dışında II. Meşrutiyet ve 31 Mart'a dair ayrıca günlük tuttuğu ve Ziya Şakir'e verdiğidir. Nitekim Süleyman Tevfik 1939'da vefat etmiştir. Ziya Şakir'e yayınlanması için günlüklerini vermiş olabilir. İkinci ihtimal ise hatıraları dışında böyle bir günlük olmadığıdır. Her iki ihtimalde gerçek olan ise Kutay'ın hatıraları kendine göre kurguladığıdır.

Cemal Kutay, Süleyman Tevfik'in günlüklerine geçmeden önce kendisini tanıtan bir biyografi sunar. (Kutay, 1994:36) Buna göre Süleyman Tevfik'in hayatı şöyledir:

"Süleyman Tevfik Bey, Mülkiye'den mezun oldu. 22 yaşında Mabeyn-i Hümayun özel dairesine girdi. Babası Hüsnü Bey sarayda önde gelen isimlerdendir. Süleyman Tevfik, bu görevini V. Murat'ın tahttan indirilmesine kadar sürdürdü. II. Abdülhamit'in ilk dokuz senesinde sarayda söz sahibi oldu. Babası ve kardeşi Avnullah Kazımi ile V. Murat'ı tekrar tahta geçirme teşebbüsünden dolayı Sinop'a sürüldü.

⁴Kutay, aynı şekilde Ali Rıza Paşa'nın hatıralarını da Ziya Şakir'den aldığını söyler. Ancak anıların 31 Mart kısmı ile ilgili sadece başlığını ve okunmayacak derecedeki Osmanlıca suretini verir. (Kutay, 1994:36,266,304)

Adliye Nazırı Abdurrahman Bey'in şefaatiyle affedildi, devlet memurluğundan ayrılarak gazetecilik yaptı. Sabah gazetesinde başyazar oldu. Paris'e giderek Ahmet Rıza ile görüştü ve Jön Türkler'e katıldı. II. Meşrutiyet döneminde mebusluk teklifini reddetti."

Kutay'ın daha baştan, Süleyman Tevfik'in hayatı hakkında yanlış bilgi verdiği, arşiv belgeleri ve Süleyman Tevfik'in kendi hatıralarından anlaşılmaktadır. Sicilli Ahval kayıtlarına göre Süleyman Tevfik, 1866 (kendi hatıralarında 1860) yılında doğmuş, Gülhane Askeri Rüştiyesi ve Darülmaarifte okumuştur. (BOA. DH.SAİD.d.81-49) Babası kâtip sınıfından olan Hüsnü Bey'dir. Hüsnü Bey, 1879 yılında, V. Murat'ı tahta çıkartma teşebbüsünde bulunan *Ali Suavi* ve *Cleanthi Scalieri Aziz Bey Komitesi*'ndeki faaliyetlerinden dolayı ailesi ile birlikte Halep'e sürgün edilir. (Özzorluoğlu, 2011:19-35,209). Sinop'a sürülen ise kardeşi Avnullah Kazımı'dır. Avnullah Kazımı, 1902'de Müşir Fuat Paşa'nın Abdülhamit'in hafiyeleri ile girdiği çatışmaya karıştığı için, önce Sivas Hapishanesi'nde mahkûm edilir. Buradan da Sinop Hapishanesi'nde tek hücrede zincirli mahkûmiyete sevk edilir. (BOA. DH. SAİD. d.169-101).

Kutay, Süleyman Tevfik'i V.Murat ve II. Abdülhamit döneminin önde gelen saray erkânından biri yapar. Oysa sadece babası, o da üç gün mabeyn kâtipliği yapmıştır. Süleyman Tevfik'in Halep sürgünü üç yıl sürer, burada bir memuriyetlik verilen Süleyman Tevfik, İstanbul'a özel izinle geldiği dönemlerde gazetelerde çalışmaya başlamıştır. Bu arada babasını kaybeder. Üç yıl sonra yasağı bitince İstanbul'da yaşamaya başlar. Tarık, Tercüman-ı Hakikat, Saadet gibi gazetelerde muhabirlik yapar. 1890 yılında kardeşi ve Mehmet Ziyaettin ile ortak, Mürüvvet gazetesini çıkartır. Bununla birlikte kendisine çeşitli memuriyetlikler verilir. Bunlardan biri Emlak-ı Hümayun kâtipliğidir. (Özzorluoğlu, 2011:38-80) Ancak Kutay'ın söylediği gibi dokuz yıl mabeyn hizmeti söz konusu değildir. Zira tam tersi Hüsnü Bey ve ailesi II. Abdülhamit tarafından mimlenmiştir. Öyle ki 1890'da Mürüvvet gazetesinde, Avnullah Kazımı'nın mesul müdür olması sarayı harekete geçirir ve bir bahane ile gazete kapanır. (BOA. DH. MKT, 1437-12; 1769-136). Süleyman Tevfik kardeşi ile Avrupa'ya kaçır ancak Viyana'ya kadar gider. Birkaç gün sonra İstanbul'a geri döner. Dolayısıyla Süleyman Tevfik, Paris'e hiç gitmemiştir. (Özzorluoğlu,2011:38-61) Süleyman Tevfik, kendi hatıralarında da Sabah gazetesi başyazarlığından bahseder. Ancak çeşitli gazeteler çıkarmakla birlikte daha çok muhabir, mesul müdürlük gibi konumlarda çalışmıştır.(Özzorluoğlu, 2011:76; Duman,2000) 1897'de Sabah gazetesi muhabiri olarak Türk- Yunan muharebesine katılmıştır.(Özzorluoğlu,2011:83) Süleyman Tevfik'in II. Meşrutiyet döneminde mebusluk teklifi aldığına dair bir bilgi yoktur. Zira bu dönemde de Süleyman Tevfik ve kardeşi muhalif isimler arasındadır. (Özzorluoğlu, 2011: 270-273). Avnullah Kazımı, kurduğu *Fedakaran-ı Millet Cemiyeti* ile İttihatçı rejime muhalefet etmiştir. (Avnullah Kazımı, 1911:3-16)

Cemal Kutay'ın Süleyman Tevfik'e biçtiği rol ise, tam tersidir. Süleyman Tevfik, neredeyse 31 Mart Olayı'nın bütün gelişim ve sonuç sürecinde olayların içerisinde önemli bir konuma getirilmiştir. Bu aşamalara baktığımızda, karşımıza çıkan Süleyman Tevfik, 31 Mart'a giden süreçte, Kamil, Hüseyin Hilmi ve Tevfik

Paşa gibi sadrazamlara son derece yakın bir gazeteci, matbuat umum müdürü, isyan başladığında ise her şeyi ve herkesi gören bir tanıktır; Yıldız'da Mabeyn başkâtibi olan Ali Cevat Bey'in kadim dostudur. Öte yandan meclisteki bütün konuşma ve olaylara vakıf olan, hatta bilgi ve öğüt veren bir siyasetçi, Mahmut Şevket ve Pertev Paşa gibi askeri harekâta önde gelen isimlere çok yakın bir yaverdir. Son olarak da II. Abdülhamit'in Selanik'e gönderilmesine dek vazifesini yapan, böylece nasıl hal' edildiğini görebilen bir tanıktır. Nitekim bu tabloya baktığımızda sadece gazetecilik ve memurluk vasfı olan bir adamın bütün bu oluşum içinde önemli bir mevkide olması mantık dışıdır. Zira Süleyman Tevfik, kendi hatıralarında tüm bu olaylara dışarıdan bakan, İttihatçılara karşı muhalif bir gazetecidir.

Kutay'ın kitabında Süleyman Tevfik'in notları II. Meşrutiyetin ilanından sonra ilk Kurban Bayramı olan 3 Ocak 1909'da başlar. Ancak bazı günler atlanır. 3 Ocak'ta Yıldız Sarayı'nda yapılan merasim sırasında Süleyman Tevfik'in Ali Cevat Bey ile samimi diyalogları varmış gibi gösterilir. (Kutay, 1994:40). Buna göre Ali Cevat Bey, Süleyman Tevfik'e "*Abdülhamid'e merasimi Dolmabahçe'de yapmayı teklifi ettiği*" mevzusundan bahseder. Bu teklif, Ali Cevat'ın kitabında geçmekle birlikte Süleyman Tevfik'in adı geçmez. (Ali Cevat, 1985: 35). Günlüklerin devamında Süleyman Tevfik, sadrazam Kamil Paşa'nın babası ile eski dost olduğunu belirterek, kendisini özel olarak davet ettiği ve Girit meselesinden dolayı yapılacak miting ve gazetelerde çıkan yazıların dizginlenmesi için yardım istediğini söyler. (Kutay,1994:41,42) Süleyman Tevfik, kendi hatıratında Kamil Paşa ile paşanın Halep mutasarrıflığı döneminde tanıştıklarını belirtir. Ancak Kamil Paşa'nın, kendisinden gazeteci olarak böyle bir şey talep ettiğine dair bir anlatım yoktur. (Özzorluoğlu,2011:33,34,264,265,278)Kamil Paşa'nın hatıratı ise, daha çok Said Paşa ile hesaplaşması üzerinedir. (Kamil Paşa,1991:279-28) Kutay'ın anlatımının devamında Süleyman Tevfik meclis salonunda Dr. Rıza Nur ve Filozof Rıza Tevfik ile sohbet eder, bugün aynı zamanda Kamil Paşa'nın güvenoyu aldığı gündür. Dr. Rıza Nur ve Rıza Tevfik'in Süleyman Tevfik'i tanıması olasıdır ancak, her ikisinin hatıralarına baktığımızda Süleyman Tevfik'in adına rastlanmamıştır. (Rıza Nur, C.1, 1967:274-288; C.2, 1967: 293-305) ; (Bölükbaşı, 1993)⁵

Aynı günün ilginç yanı kendi hatıralarında muhalif olduğunu belirten Süleyman Tevfik'in İttihat ve Terakki Cemiyeti merkezinde Eyyüp Sabri Akgöl ile sohbet etmesi ve bu sırada içeriye Ali Fethi Okyar, Enver ve Hafız Hakkı Paşa'ların girmesidir. Süleyman Tevfik, hepsinin kendisine iltifat ederek, gençlik yıllarında yazılarından çok istifade ettiklerini, Hafız Hakkı'nın kendisinin bir şiirini okuduğunu belirtir. Ayrıca Süleyman Tevfik, onlara öğüt de verir. (Kutay, 1994:43) Akgöl ve Hafız Hakkı Paşa'nın bu döneme dair hatıralarına rastlamadık.⁶ Ancak her şeyden önce Süleyman Tevfik şair değildi, geçmiş dönemde siyasi ya da idealist bir

⁵Rıza Tevfik Bölükbaşı'nın anıları daha çok ileri tarihlere yöneliktir.

⁶Akgöl'ün hatıraları I. Dünya Savaşı sonrası ve Yunanistan'daki esaret günlerine dairdir. (Akgöl, 1978). Hafız Hakkı'nın ise I.Dünya Savaşı'nda Sarıkamış günlükleri vardır. (*Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü*, 2018)

yazısı olmadı. Burada Kutay, Süleyman Tevfik'i, Namık Kemal ile özdeşleştirmeye çalışmıştır.

Bundan sonra Derviş Vahdeti'nin kurduğu İttihad-i Muhammedi Cemiyeti'nin açılışında bulunan Süleyman Tevfik, burada da Maarif Nazırı Abdurrahman Şeref'e "*cemiyetin dini değil siyasi olduğu*" şeklindeki görüşünü söyler. (Kutay,1994:44) Süleyman Tevfik'in kendi hatıratında bu olay hakkındaki izlenimleri uyuşmakla birlikte, sadece gözlemleri yer alır.⁷ Kutay'ın anlatımına göre Süleyman Tevfik, yeni hükümeti kuran Hüseyin Hilmi Paşa ile de yakındır. Zira Süleyman Tevfik'in babası sürgünde iken Hüseyin Hilmi Paşa, Namık Kemal'in kâtibidir, bu vesile ile bir yakınlık vardır. Bununla birlikte Süleyman Tevfik, Meşrutiyetin ilk yıllarında memur olarak görevlendirildiği Selanik'te Hüseyin Hilmi Paşa, müfettiştir ve burada da bir yakınlık kurmuşlardır. Hüseyin Hilmi Paşa, kendisini özel olarak çağırılmış, 19 Şubat 1909 tarihli Volkan gazetesindeki "*şeyhülislamın meclise gitmesi ve sadrazamı tehdidine*" yönelik yazısına karşı, başyazarı olduğu Sabah gazetesinde bir makale yazmasını istemiştir.⁸ Süleyman Tevfik, önceden bildiği için çoktan yazdığı makaleyi paşaya gösterir. (Kutay,1994:45).

Burada ilk yanlış bilgi, babasının Namık Kemal ile aynı sürgün yerinde olmasıdır. İkincisi Süleyman Tevfik'in başyazarlığıdır.⁹Zira bu dönemde Sabah gazetesinin başyazarı Diran Kelekyan'dır. (Til, 2015,s.91) Nitekim Süleyman Tevfik kendi hatıralarında bu dönemde *Saika* adlı bir gazete çıkardığını belirtir. Bununla birlikte Hüseyin Hilmi Paşa ile yakınlığından bahsetmez. (Özzorluoğlu,2011:269) Hüseyin Hilmi Paşa, tam da bu dönemlerde kardeşi Avnullah Kazımı'yi muhalifliğinden dolayı, İttihatçıların kararıyla uzaklaştırıp Kerkük'e gitmesini önermiştir. (Özzorluoğlu, 2011: 291,292) Bu uzaklaştırma Kutay'ın kitabında da yer alır ancak fazla üzerinde durulmaz. (Kutay, 1994:48) Bu durumda Hüseyin Hilmi Paşa'nın muhalif gördüğü Avnullah Kazımı'nin ağabeyinden bir makale istemesi ve Süleyman Tevfik tarafından olumlu bir dostluk çizilmesi bir tezattır. Bununla birlikte bu dönemde Volkan gazetesinin yazıları ordu ve mebuslar tarafından da dikkat çekmekteydi. Bu nedenle Gazi Ethem Paşa'nın Genelkurmay Başkanı İzzet Paşa'yı uyarmasıyla, durum hükümete bildirilmiş, meclis reisi Ahmet Rıza Bey'in girişimi ile Hüseyin Hilmi Paşa'nın konağında basın durumu görüşülmüştür. (Ahmet İzzet Paşa, C.1, 2017:85; Bayar, C.1,1997:147,148) Bu minvalde Kutay'ın, Süleyman Tevfik'e de böyle bir rol verdiği anlaşılmaktadır.

31 Mart sürecine doğru Hasan Fehmi cinayeti gerçekleşir. Kutay'ın anlatımında, bu olay sonrasında Süleyman Tevfik, Matbuat Cemiyeti ile irtibata geçer. Bir beyanname hazırlama görevi kendisine verilir. Ancak tam bu sırada 31 Mart isyanı başlar. Bu günü öncelikle Süleyman Tevfik'in hatıraları ile karşılaştırdığımızda büyük farklar ortaya çıkmaktadır. Bunlardan ilki Süleyman

⁷ Süleyman Tevfik'in hatıralarında "31 Mart Vakası" bölümü burada başlar. (Özzorluoğlu,2012:289)

⁸ Volkan gazetesinde, bu tarihte Şeyhülislama yönelik çıkan bir makale vardır ancak bir tehdit yoktur. Derviş Vahdeti, "Şeyhülislâm Hazretlerine", *Volkan*, 19 Şubat 1909, s.1

⁹Süleyman Tevfik, kendi yazdığı hatıralarında Sabah gazetesini başyazarlığından bahsettiği dönem 1895 yılındadır. Gazete adına 1897 yılında Osmanlı-Yunan muharebesine katılmıştır. Ancak bu sırada da gazetenin başyazarı Selanikli Tevfik'tir. (Özzorluoğlu, 2012:76-86)

Tevfik'in 31 Mart günü dışarı çıkma nedenidir. Kutay'da, Hasan Fehmi cinayeti için beyannameyi konuşmak üzere¹⁰Abdullah Zühtü'nün gazetesinin ofisine gideceği yazılırken, Süleyman Tevfik, Vezirhanı'ndaki matbuat dairesine gitmek için çıktığını yazar. (Kutay, 1994:49; Özzorluoğlu, 2011:292,296)

Kutay'ın kitabında Süleyman Tevfik'in, Ayasofya Meydanı'nda asker ve ulemanın isyan teşebbüsüne tanıklığı oldukça abartılı yazılır. Oysa Süleyman Tevfik'in anlatımı daha sadedir. Bununla birlikte, Süleyman Tevfik'in hatıralarında yazdığı, başındaki kalpaktan dolayı isyancılar tarafından sorgulanması olayı, Kutay'ın anlatımı ile uyuşan tek kısımdır. Bahsedilen bu olayda, Süleyman Tevfik, kalpağından dolayı "*Sen gavur musun?* sorusuna maruz kalır. Askerlerin elinden, kütüphaneci İrfan Bey tarafından kurtarılır. Ancak Kutay, buradaki bazı sözleri de değiştirmiştir. (Özzorluoğlu,2011:296; Kutay,1994:53,54)

Anlatımdaki diğer önemli farktan biri de; Süleyman Tevfik'in bu olaydan sonra eve dönerek fes taktığını söylemesi, Kutay'da ise fes bulmak için meclis binasına girerek sarık takmasıdır. Kutay'ın anlatımına göre Süleyman Tevfik, meclis binasına girmeyi başararak, İzmir mebusu Sıtkı Bey'in yardımı ile gardıropta bulunan bir sarığı başına takmış ve birlikte Küçük Ayasofya kapısından çıkmıştır.(Özzorluoğlu,2011:297,298; Kutay,1994:54)Bu dönem mebuslarından Mahir Said Pekmen, (2013:113), Babanzade İsmail Hakkı, (Tanin, 26 Nisan 1909), İsmail Kemal Bey'in (2009: 236,237) ve o anda meclis binasında olan İttihatçılardan Yunus Nadi'nin anılarında (1919:41) görüleceği gibi meclisin her yerinde çok yoğun bir şekilde askerler bulunmaktadır. Böyle bir ortamda Süleyman Tevfik'in rahat bir şekilde Meclise girmesi pek olası değildir. Kutay'ın bu kurguda fes değil de sarığı tercih etme nedeni ise isyanın içinde hocaların olmasından dolayı atmosfere uygun bir seçim olmasındandır. Zira Süleyman Tevfik, başında sarık ile rahat hareket edecektir.

Süleyman Tevfik evde duramayıp tekrar sokağa çıktığını söyler. Harbiye Nezareti ile Avcı Taburları'nın çarpışmalarını gördüğünü, ancak atılan kurşunları tehlikeli bularak yeniden eve döndüğünü belirtir. İkinci üzeri tekrar çıkan Süleyman Tevfik, askerin tekrar Ayasofya'ya indiğini, Gazi Ethem Paşa'yı sokakta gördüğünü söyler ve Mahmut Muhtar Paşa'nın icraatlarını kendi gözlemleriyle değil, duymuş gibi anlatır. (Özzorluoğlu,2011:s.300,301) Kutay'ın kitabında ise Süleyman Tevfik, Harbiye Nezareti'nin hemen yanındaki dükkânın üst katına çıkmış, buradan Harbiye Nezareti'nin bahçesini dürbünle gözlemleyebilmiştir. Süleyman Tevfik, Gazi Ethem Paşa'nın burada "*ateşi kesin*" emrini vermesine şahit olur. Kendince, Harbiye Nazırı'nın değiştiği, dolayısıyla Hilmi Paşa'nın da sadareten ayrıldığı kanaatine varır. Böylece olanları öğrenmek için saraya mabeyn kâtabi Ali Cevat Bey'in yanına gider. (Kutay,1994: 57) Bu bağlamda, Süleyman Tevfik'in hatıralarındaki farklarından biri de, Abdülhamit'in sarayına çağrılmadan teklifsiz gidememesidir. Çağrılan görüşmelerin nedeni ise ya bir jurnal üzerine ya da uzaklaştırılmak içindir.(Özzorluoğlu, 2011: 136,167,171-186).

¹⁰Süleyman Tevfik tarafından hazırlandığı söylenen beyanname ile ilgili kendi hatıratında bir bilgi yoktur. Bu görüşmelerde adı geçen Hüseyin Cahid Yalçın'ın hatıralarında gazete üzerinden cevap verildiği görülür. (Yalçın, *Tanin*, 1 Ağustos 1954:2)

Kutay ise Süleyman Tevfik'in Ali Cevat Bey ile kadim dostluğunu ve otuz sene önceki mabeyn kâtipliği vasfını tekrarlar.(Kutay, 1994:57). Nitekim bundan sonra Ali Cevat Bey korktuğu için Süleyman Tevfik'i hiç yanından ayırmak istemeyecektir. Kutay tarafından bu kurgunun gerekliliği ise Süleyman Tevfik'i başka türlü saray ve meclis içinde bulunduramayacağıdır. Ancak bu aşamalarda, saray içinde başta Ali Cevat Bey, II. Abdülhamit'in kızları Ayşe ve Şadiye Osmanoğlu, musahiplerden Nadir Ağa'nın hatıralarında Süleyman Tevfik'in adı geçmez.

Kutay'ın anlatımına göre Süleyman Tevfik, Ali Cevat Bey'den Nazım Paşa ve Emir Aslan'ın öldürüldüğünü, Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadareten ayrıldığını öğrenmiştir. Süleyman Tevfik ise Ali Cevat Bey'e Mebusan Meclisi'nin sarıldığını anlatır. Böylece Ali Cevat Bey, sanki o an karar vermiş gibi, Süleyman Tevfik'e beraber meclise gitme teklifini yapar. Elinde padişahın iradesine dair bir müsvedde vardır ve bu temize çekilip askere okunacaktır.(Kutay, 1994: 58,59) Oysa Ali Cevat Bey, meclisin sarıldığını ve askerlerin taleplerini mebuslardan; Yusuf Kemal Bey, Esat Paşa ve Müfit Paşa'lar saraya geldiklerinde öğrenir. Mebuslar, II. Abdülhamit'i meclise davet eder, ancak Ali Cevat Bey, bunun kabul olunmadığını ve II. Abdülhamit'in fermanının mecliste sunulacağını belirtir.(Ali Cevat, 1985: 48,49). Kutay'ın anlatımında Yusuf Kemal Bey'in "*Abdülhamidit'in gelmesi, bir başkumandan olarak vazifesidir*" şeklindeki sözüne karşı Süleyman Tevfik'in "*Aferin evlat*" diyerek takdir ettiği söylenir. Bundan sonra hep birlikte meclise gidilir. (Kutay, 1994:60) Oysa Yusuf Kemal Bey'in hatıralarında Süleyman Tevfik'in adı olmadığı gibi kendisinin de bu türde bir konuşması yoktur. II. Abdülhamit'in meclise gelmesi gerektiğini söyleyen Esat Paşa'dır. (Tengirşenk,2001:137,138). Bununla birlikte Süleyman Tevfik, kendi hatıratında bu olayları gözlemci gibi anlatır. (Özzorluoğlu, 2011: 301)

Süleyman Tevfik, Kutay'ın kitabına göre, meclise geldiklerinde Ali Cevat Bey, iradeyi şeyhülislama tebliğ ettiğini söyler. Ancak Ali Cevat Bey'in meclis kürsüsünde yaptığı konuşmayı atlar. (Kutay,1994:61,62). Berat Mebusu İsmail Kemal Bey'in başkanlığı üstlendiği bu oturumda Ali Cevat Bey fermanı okur.(Ali Cevat,a.g.e., s.50,51) İsmail Kemal Bey ve M. Said Pekmen'in hatıralarına baktığımızda da Ali Cevat Bey ile gelenler arasında Süleyman Tevfik'in adı geçmez.(İsmail Kemal,2009:239; Pekmen,2013:126) Kutay'ın anlatımında, Ali Cevat Bey'in Ayasofya meydanında, Lazkiye mebusu Emir Arslan'ın öldürüldüğü araba enkazının üstünde konuştuğu belirtilerek, durum trajikleştirilir. Ali Cevat Bey'in anlatımında ise meydanda iskemle üzerinde konuştuğu yazılır. (Kutay, 1994:61,62; Ali Cevat, 1985: 50,51). Kutay, Süleyman Tevfik'e burada yine önemli bir rol verir; Ali Cevat'ın sözde askerinin anlamadığı bu irade metninin daha açık bir yazımını, Süleyman Tevfik'ten ister. (Kutay, 1994:s.63)

Ali Cevat Bey'in sözleri ile teskin olmayan askerler bir an önce Harbiye nazırının gelmesini isterler. Bu sırada telgraf odasında Ali Cevat Bey ve bazı mebuslar saray ile haberleşmektedir. (İsmail Kemal, 2009:239;Ali Cevat, 1985:52) Kutay'ın anlatımında Süleyman Tevfik ve Ali Cevat Bey, telgraf odasında beklerken, Derviş Vahdeti içeri girmiş, "*Mahmut Muhtar Paşa'nın askeri birbirine kırdırıldığını*

ve derhal vazifesinden alınması gerektiğini” söylemiştir. Ali Cevat Bey ise bazı çavuşların gelip bu haberi söylediğini belirtir. Zira Ali Cevat Bey daha önceden gazete imtiyazı için saraya gelen Derviş Vahdeti’yi görmüştü. (Kutay,1994: 64; Ali Cevat, 1985:45,52) Yine İsmail Bey, Babanzade İsmail Hakkı ve M. Said Pekmen’in anılarında da bu sözü söyleyen meclis içindeki isyancı çavuşlardır. (Babanzade İsmail Hakkı, 1909:1,2;İsmail Kemal,2009:239; Pekmen,2013:127).

Kutay’ın anlatımının devamında saraya döndüklerinde Ali Cevat Bey, padişahın huzuruna çıkarken, Süleyman Tevfik mabeyn dairesinde Ali Cevat Bey’e gelen bir tezkireyi okur. Tezkirede “*Hüseyin Hilmi Paşa’yı teskin ediniz ve saklanmasını söyleyiniz*” şeklinde bir not yazılıdır. (Kutay, 1994:68). Tezkireden Ali Cevat Bey’e bahseden Süleyman Tevfik’in bu davranışının gerçek dışı oluşu ise kendisine ait olmayan bir tezkireyi izinsiz okumasıdır. Bununla birlikte Süleyman Tevfik, Ali Cevat Bey’in isteği ile Harbiye Nazırı’nın Ali Rıza Paşa’nın saklanması sırasında eşlik edecektir. Böylece bu gece Süleyman Tevfik, Ali Rıza Paşa ile geç saatlere kadar sohbet ederler. (Kutay,1994:69,70) Kutay, Ziya Şakir’den aldığını söylediği Ali Rıza Paşa’nın Osmanlıca yazılmış anılarının ilk sayfasını çok minik olarak kitabında verir, ancak devamı yoktur. (Kutay,1994: 36, 266,304). Yaptığımız araştırmada bu anılara, Kutay’ın kitabından başka bir yerde rastlamadık. Buna nazaran Ali Cevat Bey, Ali Rıza Paşa’nın yanına kitabet odacısı Hasan Ağa’yı verdiğini söyler, ayrıca Süleyman Tevfik, kendi hatıratında bu olayların içinde değildir, akşama doğru evine gittiğini ancak uyuyamadığını belirtir. (Ali Cevat,1985:55; Özzorluoğlu,2011:301,302)

Kutay’ın kitabında Süleyman Tevfik, Ali Cevat Bey’den yeni sadrazamın Tevfik Paşa olacağını öğrenir. Bu nedenle, II. Abdülhamit’in Süleyman Tevfik’in merasim kurallarını bildiği için Tevfik Paşa’ya birlikte gitme görevini vermiştir. Bu aşamada Süleyman Tevfik, “*Vakti ile yedi sene Sultan Hamit’e mabeyn hizmetinde iken Namık Kemal’in oğlu Ali Ekrem (Bolayır) ve Başmabeyinci Lütfi Simavi Beyler ile beraber çalıştıklarını*” belirtir. Tevfik Paşa’nın ilgisine mazhar olan Süleyman Tevfik, Ali Cevat Bey ile konaktan ayrılırken İsmail Kemal Bey gelmiştir.(Kutay, 1994: 73) Süleyman Tevfik’in, mabeyn hizmetinde çalışmadığını daha önce belirtmiştik. Bununla birlikte Lütfi Simavi, Mehmet Reşat döneminde mabeyn kâtabi olmuş, II. Abdülhamit döneminde ise abisi Hamdi Simavi mabeyn kâtablığı yapmıştır. (Simavi,t.y:8) Ali Ekrem Bolayır ise 1888 senesinde kitabet dairesine girmiştir.¹¹Dolayısıyla Süleyman Tevfik’i tanımamaktadır. (Bolayır, 2007:27)

Süleyman Tevfik’in Ali Cevat Bey ile sadrazamın konağına gitmesi meselesi de kurgudur. Zira Abdurrahman Şeref’in ve Tevfik Paşa’nın kâtabi Ali Şevki Bey’in anlatımlarında Tevfik Paşa’nın saraya çağrıldığı ve Hüseyin Hilmi Paşa’nın sadrazamlık teklifini söylediği belirtilir. (Abdurrahman Şeref, 1996:156,157; Danişment,1974:32) Bununla birlikte “konağa geldi” dedikleri İsmail Kemal Bey de saraya gelerek Tevfik Paşa’dan Dâhiliye Nazırlığı teklifi aldığını belirtir. (İsmail Kemal, 2009: 242) Başka bir kurgu ise Süleyman Tevfik’in devlet erkânı ve yaşanan rekabet karşısında; “*Kürsüm olan Mülkiye ve Hukuk’ta bile muhalif unsurlar vardı*”

¹¹Kutay, biyografide ilk dokuz sene derken, burada yediye düşürmüştür. Dokuz sene sonrası 1885 tarihine rastlar. Bu durumda Bolayır ile aynı dönemde çalışmış olması imkânsızdır.

şeklindeki sözüdür. (Kutay, 1994: 74) Böylece Kutay, Süleyman Tevfik'in vasıflarına Hukuk mektebini de ilave eder.

Kutay'ın kitabında Süleyman Tevfik, saraya döndüklerinde Bahriye Binbaşısı Ali Kabuli Bey'in, II. Abdülhamit'in gözleri önünde öldürülmesi olayını anlatır. Ali Kabuli Bey'in öldürülmesi olayına tanık olanlardan biri de Onbaşı Halis Bey'dir. Halis Bey'in anlatımında da Süleyman Tevfik yoktur. (Özçelik, 1955:2). Süleyman Tevfik daha sonra Ali Cevat Bey'in, Manastır Şubesi'nden Mahmut Şevket Paşa ile telgrafhanede görüşmesine yer verir. Ancak Ali Cevat Bey, II. Abdülhamit'in çağrıldığını belirterek temsilen kendisinin gittiğini ve telgraf müdürü Vehbi Bey vasıtasıyla cevapladığını söyler.(Kutay,1994:80; Ali Cevat,1985:63). Kutay, II. Abdülhamit'in telgraf başına çağrılmasını sonraki anlatımda verir ve Tevfik Paşa'nın basiretsizliğine karşı, Süleyman Tevfik'in "*Bilinen şahsiyetti, zannedersen yakında ordu buraya gelir.*" şeklindeki sözü ile Süleyman Tevfik'e ileriye gören bir şahsiyet havası verir.(Kutay,1994:81)Kutay'ın daha çok, Ali Cevat Bey'den alıntılıyarak yeniden kurguladığı hatırat metninde, her nedense Ali Cevat Bey'in metninde geçen; "II. Abdülhamit'in bazı jurnaller üzerine Ali Cevat Bey'in İttihatçılardan olduğu zannına kapılması" bahsini atlamıştır. (Ali Cevat,1985:61) Zira Ali Cevat Bey ve Süleyman Tevfik, Kutay'ın anlatımına göre II. Abdülhamit yanlısı yüce şahsiyetli, adeta birer nefer gibidirler. Bu nedenle bu imaja ters düşen olumsuz anlatımlar bilerek elenmiştir.

Kutay, anlatımında Derviş Vahdeti'yi saraya getirterek, Süleyman Tevfik ile karşılaştırır. Süleyman Tevfik, Vahdeti'yi sorguya çeker. Ali Cevat Bey ise Süleyman Tevfik'i "*Ne yapıyorsunuz az önce Murat Bey ile Tevfik Paşa'ya ultimatom verdiler*" diyerek uyarır.(Kutay,1994:83). Kutay'ın Ali Cevat Bey'in hatıratında geçmeyen bu sahneyi koymasındaki amacı, muhtemelen, Vahdeti'nin tam da bu sıralarda (14 Nisan 1909) Volkan gazetesinde II. Abdülhamit'e hitaben akıl verici bir üslupla bir mektup yazmasıdır. Kutay'ın anlatımının devamında, Tevfik Paşa, Matbuat-ı Osmaniye Cemiyeti başkanı olduğu için Süleyman Tevfik'i davet ederek gazetelerin çıkmaya devam etmesini rica eder. Süleyman Tevfik ise paşaya, Harekât Ordusu'nun gelmekte olduğunu ve şehirdeki cinayetlerden bahsederek, II. Abdülhamit'in Ali Kemal Bey ile de bu amaçla görüştüğünü ve aynı şeyleri söylemiş olacağını belirtir. Süleyman Tevfik, ayrıca Tevfik Paşa'ya, II. Abdülhamit'in olaylarla ilgisi olmadığına dair neden bir beyanname neşretmediğini sorar. Tevfik Paşa ise "*Bugün yarın yayınlanacaktır, onun ihtiyatını benden iyi bilirsiniz, çünkü siz uzun seneler mabeyn vazifesinde iken ben taşradaydım.*" şeklinde cevap verir. (Kutay,1994:85,86) Bu konuşma da Süleyman Tevfik'i öne çıkaran bir kurgudur. Zira Matbuat Cemiyeti başkanı Abdullah Zühtü'dür. (Til, 2015:303) Tevfik Paşa matbuat meselesini kâtibine söylemiştir, ancak böyle bir bahis yoktur. (Danişment,1974:33)

Kutay, Süleyman Tevfik'in arada eve gitse de saray içinde kalması için bizzat "*Abdülhamit'in memnuniyeti ve kendisi için bir oda ayırdığı*" kurgusunu yaparak, rolünü daha da meşrulaştırır. Zira Harekât Ordusu yoldadır ve az sonra saray da abluka altına alınacaktır. Nitekim bu heyecanlı bekleyiş sırasında Ali Cevat Bey, II. Abdülhamit'in mani olmasını istemiş, ancak II. Abdülhamit kan dökülmesini

istemediği için bir şey yapmayacağını söylemiştir. Süleyman Tevfik, II. Abdülhamit'in bu davranışını eleştiren düşüncesini paylaşır ve geçmişteki II. Abdülhamit ile şimdikiyi kıyaslar. Bundan sonra Süleyman Tevfik ve Ali Cevat Bey, eski sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa ile bir şey yapılabilir mi diye görüşmek için konağa giderler ancak sadrazam görüşmekten kaçınır. (Kutay, 1994: 86-90) Ali Cevat Bey'in anılarında ise Abdülhamit'in bu tutumuna değinilmekle birlikte Hilmi Paşa'nın konağına tek gittiği yazılıdır. (Ali Cevat, 1985:65-67). Süleyman Tevfik'in kendi hatıratında ise böyle bir rolü olmadığı gibi, Harekât Ordusunun gelişinden Abdülhamit'in hal'ine kadar olan gelişmeleri duyduğu bilgiler üzerinden anlatır. (Özzorluoğlu,2011:309-325)

Kutay'ın anlatımına döndüğümüzde Mahmut Şevket Paşa'dan gelen telgrafta ordunun geleceği ve asi askerleri cezalandıracağı, padişahın tahtına bir zarar gelmeyeceği yazılır. Kutay, kurgusunda sadrazam ve Harbiye Nazırı'nı pasifize ederek bu olayda da Süleyman Tevfik'in rolünü öne çıkarır. Zira şimdi gelişmeler saraydan daha çok askeri mıntıkada ve toplanacak olan Milli Meclis'tedir. Bu nedenle Süleyman Tevfik, harekâtın önde gelen kumandanlarından Mahmut Şevket, Şevket Turgut ve Pertev Paşa'ları yakından tanıdığı için bizzat Yeşilköy'e giderek bilgi almak istemiştir. Bu teklifini Ali Cevat Bey'e yapar. Ali Cevat Bey, Cuma selamlığından sonra gitmesini tavsiye eder. (Kutay,1994:91,92) Ali Cevat Bey'in anılarında böyle bir olay yoktur. Zira görüşmeler telgraf ile yapıyordu. Ayrıca Ali Cevat Bey, Harekât Ordusu İstanbul'a geldiğinde, Mehmet Ali Bey adlı bir zata, bilgi için görevlendirdiklerini belirtir. (Ali Cevat,1985:68-72) Bu anlatımı Nadir Ağa da teyit eder. (Nadir Ağa, 1909:1,2) Tevfik Paşa'nın kâtibi Ali Şevki Bey'in anlatımında da Süleyman Tevfik'e dair böyle bir durum yoktur. (Danişment,1974: 111-113)

Kutay'ın anlatımının gerçek dışı oluşu, kendi anlatımındaki tezatlıktan da ortaya çıkar. Şöyle ki Kutay, Süleyman Tevfik'in Yeşilköy'e Pertev Paşa'nın yanına gitmesi ve yat kulübünde toplanan umumi meclise bilgi vermesi hususunu, iki kez farklı kurgu üzerinden anlatır. Bu hata muhtemelen ilk anlatımının arasına "*Belgeler, Çehreler*" adı ile ekleme yapmasından kaynaklanmıştır.¹² Kutay'ın ilk anlatımına göre Süleyman Tevfik, Mahmut Şevket Paşa'nın Yeşilköy'deki karargâhına gider. Ancak kendisi olmadığı için Pertev Paşa ile görüşerek saraydan bilgi verir, Pertev Paşa'dan ise ayan ve mebusanın Yeşilköy'de toplanacağını öğrenir. Pertev Paşa, bu bildiklerini umumi meclise gidip anlatması gerektiğini söyler. Yeşilköy'e geldiğinde Ebuzziya Tevfik ve Ahmet Rıza Bey Süleyman Tevfik'in anlatacaklarının önemini belirterek teyit ederler. Sait Paşa, Süleyman Tevfik'i görmek ister ve kendisine hürmet gösterir. Bundan sonra Süleyman Tevfik, meclise hitaben konuşma yapar. Talat, Sait ve Gazi Muhtar Paşa'lar kendisine bazı sorular sorar. (Kutay, 1994;95,99) Böylece Kutay, Süleyman Tevfik'e İttihatçıların mebus ve ayanların özel toplantılarına katılan önemli bir kişiymiş imajını verir.

"Belgeler ve Çehreler" başlıklı aradan sonra, ikinci kurgu gelir. Kutay, Süleyman Tevfik'in, Yeşilköy'de II. Abdülhamit'in hal' ve fetva kararının çıkarıldığı

¹²Kutay, bu ara kısımda Abdülhamit'in hocası EbulHüda'dan bahsetmiş, Süleyman Tevfik ile bağlantısına değinmiştir. Ancak buradaki anlatımı da kendisi kurgulamıştır. (Kutay,1994:s.105-122)

Milli Meclis'teki gözlemlerine yer verileceğini belirtir. Ancak, Süleyman Tevfik, ikinci anlatımda da aynı sebeplerle geldiği Yeşilköy'dedir. Ebuzziya Tevfik Bey, Süleyman Tevfik'i Pertev Paşa'ya götürür. Pertev Paşa, Süleyman Tevfik'in İstanbul'dan sağ salim gelmesine sevinir. Süleyman Tevfik, paşaya saraydaki durumu anlatırken etrafını mebus ve ayanlar sarar. Böylece Süleyman Tevfik'ten önemli bilgiler alırlar. Bundan sonra Meclis salonu toplantı için hazırlanmıştır. Başkan Sait Paşa'dır. Süleyman Tevfik, 27 Nisan 1909'da "Yeşilköy Yat Kulübü'ndeki toplantı" şeklinde bahsettiği bu günü unutmayacağını söyler. Devamında Fetva Emni Hacı Nuri ve II. Abdülhamit'in hal' kararından bahseder. (Kutay, 1994:122-125). Süleyman Tevfik'in rolünün iki farklı kurgu ile anlatımının yanı sıra, yapılan hatalardan biri de 27 Nisan'daki toplantının, Yeşilköy'de yapıldığının söylenmesidir. Oysa fetvanın çıktığı bu toplantı İstanbul'da yapılmıştır. (Mehmet Said Paşa, 2018: 698; Cavit Bey, 194:2; Takvim-i Vekayi, 1909:s.4-5)¹³

Bununla birlikte Pertev Paşa'nın anılarında Süleyman Tevfik'in saray adına Yeşilköy'e geldiği gibi bir olaydan bahsedilmez. Saray ile haberleşme zaten telgraf vasıtasıyla yapılmakla birlikte II. Abdülhamit, Harbiye Nazırı Nazım Paşa'yı bu amaç için göndermiştir. (Demirhan,1959:2; Şakir, 1933:10) Yaptığımız diğer karşılaştırmalardan; Halil Menteşe (2019:54-56), M. Said Pekmen, (2013: 190-215), Ahmet Rıza,(1988:38), Sait Paşa'nın (2018:696,697) anılarında da Süleyman Tevfik'in adı yoktur. Bununla birlikte Süleyman Tevfik, kendi hatıratında Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girdiği sırada gazeteci Mehmet Safa Bey ile birlikte olduğunu belirtir, ayrıca; "*Hal' kararına Sait Paşa'nın başkanlık ettiğini duydum*" şeklindeki ifadesi de Milli Meclis oturumunda bulunmadığını gösterir. (Özzorluoğlu,2011:321,325)

Kutay, anlatımının devamında Süleyman Tevfik'in, Milli Meclis'te alınan hal' kararları ile ilgili rolüne yer verir. Bu bağlamda Süleyman Tevfik'i fetva emni Nuri Bey ile yakınlaştırır. Zira Nuri Bey, hal' için fetva alınacak şahıstır. Bu sırada Nuri Bey, Süleyman Tevfik'in elini bırakmaz, hatta hal' metnini, gözleri görmediği için Süleyman Tevfik'e okutturur. (Kutay, 1994:123-126)Oysa meclis oturumu gizli yapıldığı gibi, fetva emni ile görüşen heyetin konuşmaları da gizlidir. Ahmet Rıza, Talat Paşa, Ahmet Muhtar Paşa, Manastırlı İsmail Hakkı ve mebuslardan Hoca Asım Efendi ve bazı ulemadan başka odada kimse yoktur. Heyet Nuri Bey ile görüşmüş, ikna etmeye çalışmışlardır. (Abdurahman Şeref, Ahmet Refik, 1918:.4,5;İrtem, 1938:9;Ahmet Rıza, 1988:38,39). Kutay'ın bu kurgusunda dikkat çeken noktalardan biri, muhtemelen Yeşilköy'de olduğu zannından, Pertev ve Galip Paşa'ların da odada olduğu izlenimi verilmesidir. Ancak bu zatların meclis içinde bir rolü olmamıştır. (Demirhan, 1959:2;Galip Paşa,1976:22) İkinci bir nokta ise Süleyman Tevfik'in, Mustafa Asım Efendi'nin Nuri Efendi'yi gizlice kenara çekerek söylediği birkaç sözden sonra, ikna olduğunu belirtmesidir. Süleyman Tevfik, sonradan bu sözlerin aslını araştırdığında "*Abdülhamit hal edilmezse öldürülecektir.*" şeklindeki sözün etkili olduğunu öne sürer.(Kutay,1994:128-130).

¹³Takvim-i Vekayi'de, yapılan toplantıdan ve fetva emni'nin kabulü için bir heyet gönderildiğinden bahsedilir. Ancak toplantının detayları yoktur.

Kutay, bu kurgusu ile de İttihatçıları bir itham içinde bırakmaya çalışmıştır. Ali Fuat Türkgeldi, Abdurrahman Şeref ve Küçük Hamdi Efendi'den dinlediği anlatımlarda Süleyman Tevfik'in adı geçmemekle birlikte, Nuri Efendi'nin, "*fetva emini olarak istifa ettiği için bu salahiyyette olmadığını*" öne sürdüğünü belirtir. Türkgeldi, aynı zamanda Talat Paşa'dan aldığı bilgiye dayanarak, Nuri Efendi'nin evinden gelmemek için çeşitli bahaneleri ön sürdüğünü belirtir. (Türkgeldi,2010: 36,37) Netice olarak Nuri Efendi, Abdülhamit'in istifa etmesi ya da hal' edilmesi şeklinde iki şıkkın oya sunulması halinde fetvayı imzalamayı kabul eder. (Türkgeldi,2010: 36,37; Abdurrahman Şeref, Ahmet Refik, 1918:5; Cavit Bey, 1943:2). Ancak Kutay, bu olayı da dramatize ederek İttihatçılara karşı II. Abdülhamit yanlısı bir tutum izler.

II. Abdülhamit'in hal' kararının mecliste verilmesinden sonra Süleyman Tevfik, Ali Cevat Bey'in yanına gidecektir. Ancak, bu noktada anlatımın bir yanlışlığı ortaya çıkar. Şöyle ki; Süleyman Tevfik'in, birden İstanbul'da araba bulması gerekmiştir. Oysa anlatıma göre Yeşilköy'de bulunan Süleyman Tevfik'in buradan trenle dönmesi gerekirdi. Bununla birlikte Yıldız Sarayı kuşatıldığı, yollar, askerler tarafından tutulduğu için rahat geçmesi gerekmektedir. Bunun için de daha önce Yeşilköy'de odada olduğunu belirttiği Pertev Paşa'dan izin belgesi almak için Harbiye Nezareti'ne gider. (Kutay,1994:137,138). Ancak Pertev Paşa'nın anılarında yine Süleyman Tevfik'in adı geçmez. (Demirhan,1959:2); Saraya vardığında Ali Cevat Bey mecliste gördüklerini II. Abdülhamit'e anlatmasını rica eder. Süleyman Tevfik, II. Abdülhamit'e her şeyi anlatır. Bu geceden sonraki gün, Süleyman Tevfik, Ali Cevat Bey'le beraber Enver ve Mahmut Şevket Paşa ile görüşürler. Bu sırada hal' edildiğini II. Abdülhamit'e tebliğ edecek heyetinin yolda olduğuna dair bir telgraf alırlar. (Kutay,1994:138) Ancak Ali Cevat Bey'den başka, bu aşamada görevli olan Galip Paşa'nın anılarında ve Şevket Süreyya Aydemir'in Enver Paşa'yı anlatan kitabında Süleyman Tevfik'in adına rastlanmaz. (Ali Cevat,1985:s.80; Aydemir, C.2, 1986: 155-161; Galip Paşa, (7), 1976: 26; (8), 1976: s.77). Bununla birlikte II. Abdülhamit'in kızları Ayşe ve Şadiye Osmanoğlu'nun anılarında da Süleyman Tevfik'in adı geçmez. (Şadiye Osmanoğlu, 2020: 47-53; Ayşe Osmanoğlu,2021:144-155).

Hal' tebliğ heyetinde, ayandan Ârif Hikmet Paşa ve Ermeni Aram Efendi ile Mebuslardan Toptani Esad Paşa ve Yahudi Emanuel Karasu Efendi vardır. (Ali Cevat,1985:81) Kutay'ın anlatımında Süleyman Tevfik bu şahısları da yakından tanımaktadır. Süleyman Tevfik, heyet içinde tek bir Türk olmadığını belirterek, üyelerini eleştirir. Hatta, Arif Hikmet Paşa ile sert bir konuşma yapar. Süleyman Tevfik, bu arada bir zamanlar hocalık yaptığını söylediği şehzade Abdürrahim'i teselli etmekten de geri durmaz. (Kutay, 1994:142-148;151). Dolayısıyla Kutay'ın anlatımında hal'in tebliğ edilişi de oldukça trajiktir. II. Abdülhamit'in bu derece dramatize edilmesi, zatını yüceltmekten çok İttihatçılara karşı bir tutumdur. Süleyman Tevfik ve Ali Cevat Bey, II. Abdülhamit'in Çırağan Sarayı'nda kalma isteğini Tevfik Paşa'ya bildirmek için konağa giderler. (Kutay,1994:151-154). Ancak Ali Cevat Bey buraya da tek başına gitmiştir. (Ali Cevat,1985:83,84)

Kutay'ın anlatımı ile Ali Cevat Bey'in hatıraları arasında dikkati çeken farklardan biri de II. Abdülhamit'in Ali Cevat Bey'e karşı tutumudur. Kutay, Ali Cevat Bey'i metanetle dinleyen II. Abdülhamit'in "*memleket için çok çalıştım, eğer fenalıklar oldu ise bugün beni itham edenlerle yaptım*" şeklindeki samimi itirafından bahseder. (Kutay, 1994: 153). Ali Cevat Bey'in anlatımında ise II. Abdülhamit, Ali Cevat Bey'i suçlar. Her şeye kendisinin sebep olduğunu ve hal' edileceğini önceden bildiği halde tedbir almadığından dolayı sitemde bulunur. Hatta Ali Cevat Bey'in geç kalışından, kardeşinin biat törenine gittiği kuşkusunu dile getirir. (Ali Cevat, 1985:82,83)

Aynı akşam, II. Abdülhamit'i Selanik'e götürmek için Galip Paşa, Ali Fethi Okyar ve Hüsnü Paşa gelmişlerdir. Süleyman Tevfik, mabeyn hizmetinden sonra Fizan'da siyasi sürgünde iken Hüsnü Paşa'nın orduda redif kumandanı ve miralay olduğunu söyler. Böylece nasıl tanıdığını belirtir. Ali Fethi Bey'i ise Talat Paşa sayesinde tanımıştır. (Kutay, 1994:154-156) Süleyman Tevfik'in Halep'e sürgün edildiğini yukarıda belirtmiştik. Bu görüşme sonrasında II. Abdülhamit, Çırağan'da kalmak istemesine karşın, Süleyman Tevfik ve Ali Cevat Bey, görüşerek ikna etmeye çalışmışlardır. Tabi ki burada Süleyman Tevfik'in sözünün tesirli olduğu gibi bir imaj çizilir. Ancak bu konuşma daha çok Ali Cevat Bey'den kopyalanmış gibidir. Neticede II. Abdülhamit'e karşı son görev yapılır. II. Abdülhamit de ayrılırken kendilerinden razı olduğunu söyler. (Kutay, 1994:157,158) Ali Cevat Bey'den başka bu ana şahit olanlardan Galip ve Hüsnü Paşalar ile, Emanuel Karasu, Nuri Bey ve yine II. Abdülhamit'in kızlarının hatıralarında Süleyman Tevfik'in adı yine geçmez. (Ali Cevat, 1985:84-87; Galip Paşa, (8), 1966: 83,84; s.83,84; (9), 1966:80-82; Hüsnü Paşa, akt. Cullagh, 1910:279-282; Emanuel Karasu, akt. İrtem:1938,s.10; Özkan, 1951:1122-1128; Şadiye Osmanoğlu, 2020:47-53; Ayşe Osmanoğlu, 2021:144-155) Süleyman Tevfik'i tek teyit eden, yine Kutay'ın hazırladığı Ali Fethi Okyar'a atfedilen "*Üç Devirde Bir Adam*" kitabının II. Abdülhamit'in Selanik'e götürülmesi kısmıdır. Sözde Ali Fethi Bey, Galip Paşa ile geldiğinde Ali Cevat Bey'in yanında Süleyman Tevfik'i gördüğünü belirtir. (Okyar,1980:44) Ancak bu anılar da Kutay'ın bir kurgusudur.

Süleyman Tevfik, gece sarayda kalır, sabah olunca Ali Cevat Bey ile Harbiye Nezareti'ne Pertev ve diğer paşaları görmeye giderler ve sonra vedalaşırlar. Ancak Ali Cevat Bey'in anlatımında yine böyle bir bahis yoktur. Kutay, kurgusal anlatımında son olarak Süleyman Tevfik'in Divan-ı Örfi Başkanı Hurşit Paşa ile tanışıklığını öne sürer. Buna göre Hurşit Paşa, Süleyman Tevfik'in yakın dostudur ve kendisine "*Her gün ihbar aldıklarını, önceden Jön Türk, Meşrutiyetçi şeklinde verilen jurnallerin artık irticacı, mürteci gibi sıfatlarla değiştiğini*" söyler. (Kutay,1994:161. Burada dikkati çeken nokta, Avnullah Kazımı'nin de yargılananlar arasında olmasına rağmen bahsedilmemesidir. Zira bu durum Kutay'ın Süleyman Tevfik'e atfetmeye çalıştığı seçkin rolüne gölge düşürmektedir. Oysa Hurşit Paşa, hatıralarında Avnullah Kazımı'yi bu sorgulama sırasında tanıdığını belirtmekle birlikte Süleyman Tevfik'ten bahsetmez. Avnullah Kazımı, 31 Mart isyanında Kerkük mutasarrıfı olduğu için olaylarda bir rolü olmadığına kanaat getirilerek beraat etmiştir. (Hurşit Paşa, 2019:115-118; Avnullah Kazımı, 1911:124-156). Kutay'ın Süleyman Tevfik'e atfettiği günlükler burada biter.

Bu günlüklerle ilgili olarak, önemli bir nokta da hangi çalışmalarda kullanıldığıdır. Yaptığımız araştırmaya göre, Ali Birinci'nin "31 Mart Vakası'nın Bir Yorumu" adlı makalesinde,(Birinci, 2002: 350), Osman Selim Kocahanoğlu'nun, "31 Mart Ayaklanması ve Sultan Abdülhamid" (2009: 262-271), "Derviş Vahdeti ve Çavuşların İsyanı" (2001:132,180) adlı çalışmalarda birkaç yerde kullanılmıştır. Bununla birlikte, Necmettin Alkan, "Selanik İstanbul'a Karşı" adlı kitabında, Süleyman Tevfik'e daha fazla yer vermiştir. (Alkan,2011). Bunlarla birlikte, Süleyman Kocabaş'ın, "31 Mart Olayının İç Yüzü", adlı kitabı ile(Kocabaş, 2018:107;) 2017'de basılan, 31 Mart ile ilgili bir yüksek lisans tezinde Süleyman Tevfik kullanılmıştır.¹⁴

Saydığımız bu çalışmalarda Kutay'ın Süleyman Tevfik anlatımının kaynak olarak kullanılması, kanaatimizce sadece alternatif bir kaynak olarak görülmesi ve muhtemelen Süleyman Tevfik'in bu derece suiistimal edildiğinin bilinmemesinden kaynaklanmaktadır. Ancak Kutay'ın bu çalışmasının hem sağ hem sol kesime hitap etmesi açısından, bazı tarihçi ve araştırmacılar tarafından bilinçli tercih edildiği söylenebilir. Kutay'ın kitapta çoğunlukla İttihatçı rejimi karalaması ve II. Abdülhamit'i yüceltici ifadeler, sağ kesimin görüşüne hitap etmektedir. Bu bağlamda Ahmet Şimşirgil örnek verilebilir. Şimşirgil, Kutay'ın kitabını Kayı serisinin onuncu cildinde kullanmış, Süleyman Tevfik'i II. Abdülhamit'in 31 Mart isyanını tertiplemediğine inanan tanıklar arasında göstermiştir. Şimşirgil ayrıca, "Mustafa Asım Efendi'nin Nuri Efendi'yi, İttihatçıların Abdülhamit'i öldürmekle tehdit ettiği" bölümünü alıntılararak, İttihatçıları karalar. (Şimşirgil 2018:216,221,223). Dolayısıyla bu alıntı bilinçli bir tercihtir. Zira II. Abdülhamit'in hal' edilmesi İttihatçıların zoruyla cebren yapılmış izlenimi verilmek istenir. Muhafazakâr kesime bir örnek de Kutay'ın bizzat kendi kitabının, 2012'de "Son Cuma, Yıldız Sarayı'nda Sönen Kandil: Sultan Abdülhamit Han" başlığı ile yayınlanmış baskısıdır. Zira kitapta Kutay'ın arasözleri çıkartılarak II. Abdülhamit'e yönelik bir anlatım yapılır. (Kutay,2012).

Kutay'ın 31 Mart'ı, "*Bir Geri Dönüşün Mirası*" şeklinde ifadesi ise tam tersi sol kesime hitap etmektedir. Zira, Kutay'ın, aslında II. Abdülhamit'i yüceltmek gibi bir derdi yoktur, İttihatçıları karalamak için II. Abdülhamit'i kullanır ve kitap içindeki *irtica* söylemleri sol eksenlidir. Bu bağlamda Engin Ulusoy'un "Başındaki O Pis Ne?" adlı kitabı örnek verilebilir. Ulusoy'un, kitabına verdiği bu başlık, Süleyman Tevfik'in isyan sırasında, fes taktığı için askerlerin sorgularken kullandığı cümle ile aynıdır. Ulusoy, kitabına Süleyman Tevfik'in sadece bu bölümünü almıştır.(Ulusoy, 2008:19-23) Zira Ulusoy, muhafazakâr kesimi eleştirmek için bu söylemi kullanarak çağdaşlık ve gericilik çatışmasına bir örnek vermiştir. Nitekim Kutay, *Türkçe İbadet* adlı başka bir kitabında aynı söylem üzerinden 31 Mart kitabına değinir. (Kutay,1998) Bununla birlikte, Kutay'ın, Hulki Cevizoğlu ile "Ceviz Kabuğu" adlı programdaki söyleşilerinin yayınlandığı bir eserde Kutay, bu kitabından bahseder ve 31 Mart İsyanı'nı kendi dönemi ile nasıl bağdaştırdığını

¹⁴Tezde dikkatimizi çeken noktalardan biri Süleyman Tevfik'in adının aynı sayfa içinde hem Süleyman Tevfik hem Süleyman Şefik Bey olarak geçmesidir. Bknz. (Yıldız, 2006:120,121,146,151). Aynı tezde başka sıfat ile geçen Süleyman Şefik Paşa (Söylemezoğlu) ise Mahmut Muhtar Paşa'ya bağlı Topçu kolağalarındandır. Süleyman Şefik Paşa, 2004. Yıldız'ın tezi kitap olarak basılmıştır. (Yıldız,2017)

anlatır. (Cevizoğlu, 2002: 79,83,102,103) Daha geniş bir açıdan baktığımızda Kutay'ın belirgin bir görüşü yansıtmaktan çok siyasi konjonktür ve popülerite ile ilgilendiği söylenebilir. Zira 1970'li ve 1990'lı yıllardaki basımlardaki başlık değişikliklerine bakılınca bu ayırım daha net görülür. Bu durum, aynı zamanda Kutay'ın çalışmasının farklı kesimlere hitap etmesinin nedeni de açıklar.

Sonuç

Makalemizde, Cemal Kutay'ın Süleyman Tevfik'e atfettiği 31 Mart anılarının, Kutay tarafından kurgulandığını, karşılaştırma yaparak ortaya koymaya çalıştık. Kutay'ın eseri, tarihin hatıratlar üzerinden ne denli çarpıtılabileceğini, hayatta olmayan şahısların nasıl kullanılabileceğini göstermesi bakımından oldukça önemli ve aynı zamanda da iyi bir örnektir. Süleyman Tevfik üzerine yaptığımız bu çalışmada, Kutay'ın aynı zamanda Nadir Ağa ve Pertev Demirhan'ın anılarında da oynama yaptığını gördük. Nitekim bu çalışmada tespit ettiğimiz önemli noktalardan biri, Kutay'ın kendisini ele veren *yazım üslubudur*. Zira kritik edildiğinde, Kutay'ın belli bir yazım periyodunu takip etmesi, anlatılardaki benzerlikler, hatırat yazarlarının orijinal anlatımından ayıran önemli bir farktır. Bu bağlamda Süleyman Tevfik'in hatıralarında yazım tarzı çok başkadır. Kutay'ın bu üslubu, Ali Fethi Okyar ve Pertev Demirhan'ın anılarında da aynıdır. Dolayısıyla Kutay, yayına hazırladığı hatırat metinlerinde *kendi üslubunu* ortaya koyarak, yazarının özgün üslubundan uzaklaşmıştır. Bunun yanı sıra Kutay'ın, bu kurgusundaki anlatım sırası ve olayların içeriğine bakıldığında, daha çok Ali Cevat Bey'in fezlekesini kullandığı daha doğrusu kopyaladığı anlaşılmaktadır. Zira olayların tam içinde olan Ali Cevat Bey'in anlatımı düzenlidir ve hemen her bilgi vardır. Süleyman Tevfik'in hatıratları ise son derece yüzeyseldir. Bu kurgusal düzenin yanı sıra Kutay'ın anlatımında ideolojik argümanlar, siyasi yönlendirmeler önemlidir. Bu bağlamda Kutay, Süleyman Tevfik'i ön plana çıkartarak aslında diğer önemli aktörleri kendisine göre tanımlamak istemiştir. Zira Kutay, Süleyman Tevfik'in şahsı ile ilgilenmez. Bu noktada Süleyman Tevfik Kutay'ın elinde tarihsel bir araçtır. Nitekim Süleyman Tevfik'in hatıralarındaki mevkisi ve kimliği ile Kutay'ın kurgusundaki Süleyman Tevfik birbirinden farklıdır. Ancak Cemal Kutay, Süleyman Tevfik'in anılarını suistimal etmekte sakınca görmemiştir. Bu makalemiz ile Kutay'ın eserlerinin tarih yazımında kaynak olarak kullanılmasının sakıncasını ortaya koymaya çalıştık. Böylece akademik tarih çalışmalarına katkı sağlayacağını ümit ediyoruz.

Kaynakça

Abdurahman Şeref, Ahmet Refik (1918).*Sultan Abdülhamid-i Sani'ye Dair*, İstanbul:Hilal Matbaası.

- Abdurrahman Şeref(1996). *Son Vakarıüvis Abdurrahman Şeref Efendi,II. Meşrutiyet Olayları(1908-1909)*. B.Kodaman, M. A.Ünal, (Yay.Haz.) Ankara: TTK.
- Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım.C.1.*(2017). S.İ.Furgaç, Y. Kanar,(Yay.Haz.)İstanbul: Timaş.
- Ahmet Rıza, (1988). *Meclis-i Mebusan ve Ayân Reisi Ahmet Rıza Bey'in Anıları*.İstanbul: Arba.
- Adivar, H.E.(1923).*TheMemoirs*. London.
- Akgöl, E.S. (1978). *Esaret Hatıraları*.İstanbul:Tercüman.
- Akşin, S.(2015). *31 Mart Olayı*. Ankara:İmge.
- Ali Cevat(1991).*İkinci Meşrutiyet'in İlânı ve 31 Mart Hadisesi*. F. R.Unat, (Yay. Haz.) Ankara: TTK.
- Ali Kemal (2016). *Ömrüm*. M. K. Özgül (Yay. Haz.)İstanbul:Cümle.
- Alkan, N.(2008). “Emanuel Karasu Biyografisine Katkı II, II. Abdülhamit'in Tahttan İndirilmesi”.*Toplumsal Tarih*, (272), 22-28
- Alkan, N. (2011).*Selanik İstanbul'a Karşı 31 Mart Vakası ve II.Abdülhamit'in Tahttan İndirilmesi*. İstanbul:Timaş.
- Alsan, Z.M. (1943). *Mustafa'nın Romanı*. İstanbul:Ahmet Halit Kitabevi.
- Apak, R.(1988). *Yetmişlik Bir Subay'ın Hatıraları*. Ankara: TTK.
- Atilhan, C.R. (1972). *31 Mart Faciası*,İstanbul: Bahar.
- Avnullah el-Kazımi, (1911). *Son Müdafaa Divan-ı Örfi ve Avnullah el- Kazımi*, İstanbul: Numune-i Tabiat Matbaası
- Aydemir, Ş.S.(1986). *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa (1908-1914. C.2*. İstanbul: Remzi.
- Babanzade İsmail Hakkı, (1909, Nisan 14). “Cehennem Bir Gün”. *Tanin*. s.2-3
- Baudrillard, J.(2016).*Simülarklar ve Simülasyon*.Oğuz Adanır. (Çev.) Ankara:Doğu-BatıBayar, C.(1997). *Ben De Yazdım*, C.1, İstanbul: Sabah
- Bediüzzaman Said Nursi (1911).*İki Mekteb-i Musibetin Şehadetnamesi Yahut Divan-ı Harbi Örfi*. İstanbul: İkbali Millet Matbaası
- Biren, N. N. (2000).*Mutlakiyet, Meşrutiyet ve Cumhuriyet Hatıraları*. Fatma RezanHürmen (Yay. Haz.) İstanbul: Pınar.
- Birinci, A. (2000). *Tarihin Kara Kitabı*. Ankara: Hitabevi.
- Birinci, A.(2002) “31 Mart Vakasının Bir Yorumu”, *Türkler*, (13)H. C. Güzel, K.Çiçek, S. Koca (Edtr).Ankara:Yeni Türkiye, 335-374.
- Birinci, A.(2012a). *Tarih Yolunda Yakın Mazinin Siyasi ve Fikri Ahvali*. İstanbul:Dergah.
- Birinci, A. (2012b). *Tarihin Hududunda*, İstanbul:Dergah.

- BOA. DH. SAİD. d.81/49. 29 Zilhicce 1282, 15 Mayıs 1866
- BOA. DH. SAİD. d.169/101. 29 Zilhicce 1283, 4 Mayıs 1867
- Bolayır, A. E.(2007). *Hatıralar*. Ankara: Hece.
- Boppe V.G. (1997). “AugusteBoppe’un Kaleminden 31 Mart Vakası”. *Toplumsal Tarih*, (43), 14-26.
- Bölükbaşı, A.R.T. (1993). *Biraz Da Ben Konuşayım*. İstanbul:İletişim.
- Cevizoğlu, H.(2002). *Türkçe İbadet*. Ankara:Ceviz Kabuğu.
- Cullagh, F. Mc, (1910). *Fall Off Abdülhamit*, London: MethuenCo Ltd.
- Sökmen, K.Şahin, (Yay. Haz.) İstanbul: Metis, 2001,s.137-146.
- Danişmend, İ.H. (1974).*Sadrazam Tevfik Paşa’nın Resmi ve Hususi Vesikalarına Göre:31 Mart Vakası*. İstanbul: İstanbul Kitabevi.
- Demirhan, P. (29 Mart-22 Nisan 1959). “31 Mart İhtilali”. *Tercüman*.2
- Derviş, S.(2017). *Anılar, Paramparça*.İstanbul: İthaki.
- Derviş Vahdeti, (19 Şubat 1909), “Şeyhülislâm Hazretlerine”, *Volkan*, (50),1
- Derviş Vahdeti, (14 Nisan 1909). “Halife-i İslam Abdülhamit Han Hazretlerine Açık Mektup”, *Volkan*.(104),1
- Duman, H. (2000). *Başlangıcından Harf Devrimi’ne Kadar Osmanlı-Türk Süreli Yayınlar ve Gazeteler Bibliyografyası Toplu Katalogu 1828-1928*. Ankara: Ankara Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı.
- Ertuğ, H.F. (1998). “Musahib-i Sani-i Hazret-i Şehriyari Nadir Ağa’nın Hatıratı”. I-II, *Toplumsal Tarih*, (49),6-15; (50),6-14
- “Galip Paşa’nın Hâtıraları” (1966). *Hayat Tarih Mecmuası*.(6),5-11, (7),20-26; (8), 77-84, (9), 80-88.
- Hafız Hakkı Paşa’nın Sarıkamış Günlüğü*.(2018). M.Bardakçı (Yay. Haz.)İstanbul: İş Bankası.
- Hurşit Paşa, (2019).*31 Mart İhtilali’nin Tarihçesi*. H. Özdemir (Yay. Haz) İstanbul:Yeditepe.
- İnönü, İ. (1969).*Gençlik ve Subaylık Hatıralarım(1884-1918)*. S.Selek (Yay. Haz.)İstanbul: Burçak.
- İrtem, S.K. (28,30 Ağustos, 3 Eylül 1938). “Saray ve Babıali’nin İç Yüzü”. *Akşam*, 10
- Kamil Paşa, (1991). *Kamil Paşa’nın Anıları*. G. Ç. Güven, (Yay. Haz) İstanbul: Arba.
- Karabekir, K. (2021). *İttihat ve Terakki Cemiyeti*. İstanbul:Kronik.
- Kocahanoğlu, O.S. (2001).*Derviş Vahdeti ve Çavuşların İsyanı*. İstanbul: Temel.
- Kocahanoğlu, O.S. (2009). *31 Mart Ayaklanması ve Sultan Abdülhamit*. İstanbul:Temel.
- Şimşirgil, A. (2018).*Kayı X*, İstanbul:Timaş.

- Kuran, A.B. (1950) “31 Mart Vakası Nasıl Oldu”. *Tarih Dünyası*. C.2 (13),557-560
- Kuran, A. B. (1956). *Osmanlı İmparatorluğu’nda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*. İstanbul:Baha Matbaası.
- Kuran, A.B. (2009).*Harbiye Mektebi’nde Hürriyet Mücadelesi*. İstanbul: İş Bankası.
- Kutay, C.(1974).*Bilinmeyen Tarihimiz* C. 1,2,3.İstanbul:Dizerkonca M.
- Kutay, C.(1977). *31 Martİhtilalı’nda Sultan Abdülhamit*.İstanbul: Nilüfer Matbaacılık.
- Kutay, C. (1994). *OtuzBir Mart 85. Yaşında, Bir Geri Dönüş Mirası(1909-1994)*. İstanbul: Kazancı Kitap.
- Kutay, C. (1998). *Türkçe İbadet*. İstanbul: Aksoy.
- Kutay, C. (1999) *31 Mart’ın 90. Yılında*.İstanbul:Aksoy
- Kutay, C. (2012). *Son Cuma, Yıldız Sarayı’nda Sönen Kandil: Sultan Abdülhamit Han*. İstanbul: ABM.
- Mayakon, .İ.M. (2021).*Yıldızda Neler Gördüm*. R. Yılmaz. (Yay. Haz.) İstanbul:Kapı
- Mehmet Murat, (1914). *Tatlı Emeller, Acı Hakikatler*. İstanbul: Amedi Matbaası.
- Mehmet Said Paşa, (2018). *Küçük Mehmet Said Paşa’nın Hatıratı*, C. 2,3.M. Gündüz, (Yay. Haz.) İstanbul:Ketebe Yay
- Meşrutiyet Devrine Dair Cavit Bey’in Hatıraları*, (4-6 Eylül 1943). *Tanin*, 2
- Mevlânâzade Rıfat, (2009). *Sürgün Hatıralarım*. İstanbul: Avesta.
- Mevlânâzade Rıfat, (2010). *Bir İhtilalin Hikayesi*. B. Ülgenci (Yay. Haz.) İstanbul: Pınar.
- Mizancı Murat, (1914). *Tatlı Emeller Acı Hakikatler, Yahut Bütün Müstakbele Adab-ı Siyasiye Talimi*. İstanbul: Matbaa-ı Amire
- Okyar, A.F. (2017).*Sultan Abdülhamid Han’la 113 Gün*, E. Bostancı(Yay. Haz.)İstanbul: Akıl Fikir.
- Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi, Halil Mentеше’nin Anıları*, Altınordu Yay.,Ankara, 2019
- Osmanoğlu, Ayşe, *Babam Sultan Abdülhamid*, Timaş Yay., İstanbul,2021
- Osmanoğlu, Şadiye, *Babam Abdülhamid*, Timaş Yay., İstanbul, 2020
- Orhan Kemal’in Babası Abdülkadir Kemali’nin Anıları*. (2005). I. Öğütçü (Yay. Haz). İstanbul: Epsilon.
- Özcan, A. (2011).*Türkiye’de Popüler Tarihçilik*. Ankara:TTK.
- Özel, O. (2012). *Dün Sancısı*.İstanbul: Tarih Vakfı.
- Özkan, N. (1951). “Abdülhamit’in Hal’i”, *Tarih Dünyası*, C.3. (27), 1122-1126
- Özzorluoğlu, S. T.(2011). *II.Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Elli Yıllık Hatıralarım*.T. Yıldırım, Ş. Özdemir (Yay. Haz.) İstanbul: Dün Bugün Yarın.

- Özzorluoğlu, S. T. (2011). *Abdülhamid'in Cinci Hocası Ebu'l-Hüda*. H. Sarı (Yay. Haz.) İstanbul: Yeditepe.
- Pekmen, M. S. (2013). *31 Mart Hatıraları*. H. Babacan, S. Avşar ((Yay. Haz.) Ankara: TTK.
- Ramsay, S. W. M. (2019). *İsyan Günlerinde İstanbul*. G. Ş. Kürcüoğlu (Çev.) İstanbul: Timaş.
- Rıza Nur, (1967-1968) *Hayat ve Hatıratım*, C.1,2, İstanbul: Altındağ Yay., İstanbul
- Simavi, L. (ty.) *Osmanlı Sarayı'nın Son Günleri*. İstanbul: Hürriyet.
- Süleyman Şefik Paşa, (2004). *Hatıratım, Basıma Gelenler ve Gördüklerim; 31 Mart Vak'ası* H. Zerdecı (Yay. Haz.) İstanbul: Arma.
- Tengirşenk, Y.K. (1981). *Vatan Hizmetinde*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Til, E.T. (2015) *Gazeteler ve Gazeteciler*. Ankara: Cümle.
- Türkgeldi, A. F. (2010). *Görüp İşittiklerim*. Ankara: TTK.
- Tugay, E. F. (2015). *Bir Aile Üç Asır*. Ş. Türkömer (Yay. Haz.) İstanbul. İş Bankası.
- Tunaya, T. Z. (1988). *Türkiye'de Siyasal Partiler C.I.*, İstanbul: Hürriyet Vakfı.
- Turan, M. (1964). *Elli Beş Yıldır Esrarı Milletten Gizlenmiş Olan: Taşkışla'da 31 Mart* İstanbul: Çelickilt Matbaası.
- Ulusoy, E. (2008). *Başındaki O Pis Ne ?*. İstanbul: Günizi.
- Yalçın, H. C. (3-24 Ağustos 1954). "Meşrutiyet Devri ve Sonrası", *Halkçı*, 2
(Yazarı Belirtilmemiş) (5 Mayıs 1909). "Altmış İkinci İctima-ı Umumi". *Takvim-i Vekayi*. (201), 4-5
(Yazarı Belirtilmemiş) (27-28 Mayıs 1909). "Nâdir Ağa ile Mülâkât", *Tanin*, 1,2.
- Yıldız, S. (2006). *Çıkışından Bastırılışına Kadar 31 Mart İsyanı*, (Yayınlanmış Doktora Tezi) Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Yunus Nadi, (1909). *İhtilal ve İnkılab-ı Osmani*. İstanbul: Cihan Matbaası.
- Ziya Şakir, (2014). *İttihat ve Terakki Nasıl Yaşadı?* İstanbul: Akıl Fikir.
- Ziya Şakir, (11 Nisan 1932). "Abdülhamid'in Son Günleri, Bu Eseri Yazarken Hangi Esaslardan İstifade Ettim". *Son Posta*, 9
- Ziya Şakir, (17 Kasım 1933). "İttihat Terakki Nasıl Doğdu Nasıl Yaşadı Nasıl Öldü". *Son Posta*, 10